

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра філософії та культурології

А. В. Царенко

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Чернігів
2026

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра філософії та культурології

А. В. Царенок

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Чернігів
2026

УДК 1:930.1(072)

Ц – 18

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор, завкафедри права, філософії та політології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка **Чорний О. О.**;

доктор філософських наук, професор, професор кафедри економіки та соціальних дисциплін Пенітенціарної академії України **Доній Н. Є.**;

кандидат філософських наук, доцент, завкафедри філософії і суспільних наук Національного університету «Чернігівська політехніка» **Шакур Н. В.**

Відповідальний редактор

Богун М. О., канд. філос. наук, доцент кафедри філософії та культурології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Царенок А. В.

Ц – 18 **Філософія історії:** навчально-методичний посібник. [Текст].
Чернігів : Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2026. 92 с.

УДК 1:930.1(072)

Навчально-методичний посібник містить інформацію та низку рекомендацій, що мають допомогти студентам закладів вищої освіти опанувати матеріал курсу «Філософія історії», зокрема, успішно готуватися до практичних занять, виконувати самостійну роботу та індивідуальні науково-дослідницькі завдання. До посібнику увійшли перелік тем лекційних та семінарських занять, списки першоджерел та літератури, контрольні запитання, питання для дискусій, тестові завдання тощо.

Для студентів, викладачів, фахівців у царинах філософії, історії та всіх, хто цікавиться історією людства та її філософським осмисленням.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(Протокол № 8 від 25 березня 2026 року)*

©Царенок А. В., 2026

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	5	
<i>План курсу «Філософія історії»</i>	11	
<i>Самостійні роботи до тем лекційних занять</i>	15	
 <i>Практичні заняття, самостійна робота та індивідуальні завдання</i>		
<i>Практичне заняття № 1</i>		
<i>Тема № 1. «Вступ до вивчення філософії історії»</i>	18	
<i>Самостійна робота до теми № 1</i>	24	
<i>Індивідуальні завдання до теми № 1</i>	25	
 <i>Практичні заняття № 2–3</i>		
<i>Тема № 2. «Історичний процес як предмет філософії»</i>	26	
<i>Самостійна робота до теми № 2</i>	31	
<i>Індивідуальні завдання до теми № 2</i>	32	
 <i>Практичні заняття № 4–7</i>		
<i>Тема № 3. «Історіософські концепції сер. ХІХ – п. чв. ХХІ ст.»</i>	33	
<i>Самостійна робота до теми № 3</i>	39	
<i>Індивідуальні завдання до теми № 3</i>	40	
 <i>Практичні заняття № 8–10</i>		
<i>Тема № 4. «Історіософські пошуки на теренах України»</i>	42	
<i>Самостійна робота до теми № 4</i>	50	
<i>Індивідуальні завдання до теми № 4</i>	54	
 <i>Інтелектуальне змагання з володіння знаннями з філософії історії</i>		55
<i>Структура програми курсу «Філософія історії»</i>	56	

<i>Тематичний план навчальної дисципліни</i>	<i>57</i>
<i>Розподіл балів, що присвоюються студентам</i>	<i>59</i>
<i>Загальні критерії оцінювання знань, навичок та умінь студентів.....</i>	<i>61</i>
<i>Питання до підсумкової контрольної роботи з філософії історії.....</i>	<i>63</i>
<i>Питання до екзамену з філософії історії</i>	<i>67</i>
<i>Фрагменти з історіософських праць</i>	<i>70</i>
<i>Джерела інформації для вивчення курсу</i>	
<i>Підручники та посібники</i>	<i>77</i>
<i>Першоджерела та література.....</i>	<i>78</i>
<i>Інтернет-ресурси</i>	<i>88</i>

ПЕРЕДМОВА

Навчальний курс «Філософія історії» розроблений для підготовки студентів спеціальності 033 Філософія, які навчаються в класичному університеті за освітньо-кваліфікаційними програмами підготовки бакалавра. Курс побудований згідно з вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу у закладах вищої освіти та узгоджений з примірною структурою змісту навчального курсу, рекомендованою Європейською Кредитно-Трансферною Системою (ECTS).

Курс планується на один семестр і передбачає 20 годин лекційних, 20 годин практичних занять та 110 годин самостійної роботи. Формою підсумкового контролю якості знань, навичок, вмінь студентів є *іспит*.

Зміст курсу розподілено між двома змістовними модулями. До першого змістовного модулю відноситься а) пропедевтичний матеріал, вивчення якого допоможе студенту скласти загальне уявлення про філософію історії як галузь філософських знань – про її предмет, структуру, функції та зв'язки з іншими науками, – а також б) матеріал теми, присвяченої важливим теоретичним проблемам цієї філософської дисципліни.

У межах другого модуля приділяється увага історії зарубіжних та вітчизняних філософсько-історичних пошуків від давнини до першої чверті ХХІ століття.

Низка тем, питань та матеріалів з самостійної та індивідуальної роботи дає можливість кожному студенту поглибити свої знання з філософії історії та обрати цікаві для себе теми, проблеми, дискусійні питання, а викладачу курсу планувати свою роботу відповідно до рівня підготовки окремого студента, його власних наукових інтересів тощо.

Вивчення навчального курсу «Філософія історії» не тільки збагатить ерудицію студентів та вдосконалисть їхнє вміння послуговуватися спеціальною термінологією у власних розмислах та наукових студіях: воно викличе в них ще більший інтерес до світової та вітчизняної історії, посилить їхнє прагнення та навик шукати важливі принципи історичного процесу. Вельми доречним, звісно, постає й передбачене курсом виділення філософсько-історичного виміру поглядів тих мислителів, із життєвим шляхом та спадщиною яких студенти вже мали нагоду ознайомитись, вивчаючи історію традицій філософування протягом усіх попередніх років навчання в університеті. Зрештою, ретельне вивчення курсу сприятиме усвідомленню майбутніми філософами значення справжніх цінностей в житті суспільства.

Метою курсу виступає загальне розкриття змісту філософії історії (історіософії) як галузі філософських знань, з'ясування її структури, функцій та проблематики, а також ознайомлення слухацького загалу з найвідомішими історіософськими теоріями різних часів та народів.

До числа *основних завдань* курсу слід віднести:

- з'ясування сутності філософії історії, ознайомлення з її понятійно-категоріальним апаратом, аналіз її структури, призначення та зв'язку з іншими науками;
- визначення проблемного поля філософії історії;
- співставлення філософії історії та історичної науки, з'ясування шляхів їх взаємодії;
- здійснення розлогого екскурсу в історію історіософських пошуків людства;
- з'ясування ролі цінностей в історичному процесі.

Характер, мета та завдання навчальної дисципліни «Філософія історії» закономірно висувають певні вимоги до її розміщення в освітньо-професійних програмах. Цілком зрозуміло, що студенти, які починають вивчення цього курсу, вже мають володіти більш-менш ґрунтовними знаннями з відповідних філософських дисциплін, мати хоча б загальне уявлення про культурне життя людства та історичний процес у цілому. Відповідно, дуже бажаним освітнім підґрунтям для вивчення майбутніми фахівцями курсу з філософії історії мусить стати попереднє (або синхронне) вивчення таких курсів, як:

- «Історія України»;
- «Всесвітня історія»;
- «Соціологія»;
- «Історія вітчизняної та зарубіжної культури»;
- «Історія вітчизняної та зарубіжної філософської думки»;
- «Етика»;
- «Естетика»;
- «Аксіологія»;
- «Релігієзнавство».

Вивчення курсу «Філософія історії» допоможе студентам краще усвідомити сутність феномену міжпредметних зв'язків, а також не тільки «освіжити» в пам'яті здобуті знання з інших філософських, культурологічних та історичних дисциплін, але й більш-менш активно послуговуватися цими знаннями в різних пізнавальних ситуаціях, що

сприятиме глибшому їх засвоєнню та й узагалі професійному зростанню майбутніх філософів як справжньої інтелектуальної, а також, не виключаємо, зокрема, справжньої політичної еліти суспільства.

Після вивчення спецкурсу бакалавр має оволодіти наступними компетентностями.

Інтегральна компетентність

Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у галузі філософії та гуманітаристики або у процесі навчання, що передбачає застосування філософських теорій та методів і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Загальні компетентності

- здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу;
- здатність вчитися й оволодівати сучасними знаннями;
- здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел;
- здатність бути критичним і самокритичним;
- здатність проведення досліджень на відповідному рівні;
- здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях;
- здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово;
- здатність спілкуватися іноземною мовою;
- здатність до міжособистісної взаємодії, здатність працювати в команді;
- здатність діяти на підставі етичних міркувань (мотивів);
- здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності

- усвідомлення сенсу філософії, її дисциплінарного розмаїття та місця в системі культури;
- здатність виокремлювати специфіку філософського знання та змістові відмінності філософії від інших форм мислення;
- здатність використовувати в професійній діяльності знання про розвиток основних філософських ідей, учень та напрямків;
- усвідомлення особливостей і місця вітчизняної інтелектуально-філософської традиції у світовій;
- здатність аналізувати сучасні філософські проблеми та вчення;

- здатність викладати міркування послідовно, логічно, систематично та аргументовано;
- здатність аналізувати міркування та робити ґрунтовні смислові узагальнення, висновки;
- здатність оперувати філософською термінологією для розв'язання професійних завдань;
- здатність застосовувати в професійній діяльності філософські методи і підходи;
- здатність аналізувати та коментувати літературу з філософської, соціокультурної та загальнонаукової проблематики;
- здатність застосовувати в професійній діяльності знання про засади, розвиток і сучасний стан наукового та гуманітарного знання;
- здатність дотримуватися в професійній діяльності норм інтелектуальної доброчесності;
- здатність брати участь у наукових та прикладних дослідженнях у галузі філософії.

Компетентності, визначені закладом вищої освіти

Знання категорій, інструментарію філософського дослідження, феномену культури, специфіки різноманітних форм існування культури як історико-філософського процесу, знання щодо культурного буття людини, головних напрямів соціально-філософської думки, філософських теорій суспільного розвитку.

////////////////////////////////////

ПРОГРАМНІ РЕЗУЛЬТАТИ ВИВЧЕННЯ КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ»

ПР1. Розуміти сенс філософії, її місце в системі культури.

ПР2. Розуміти розмаїття та специфіку філософських дисциплін, знати філософську термінологію.

ПР3. Знати основні етапи, напрямки в історії світової та вітчизняної філософії.

ПР18. Ефективно працювати з інформацією: добирати необхідну інформацію з різних джерел, зокрема з фахової літератури та електронних баз, критично аналізувати й інтерпретувати її, впорядковувати, класифікувати й систематизувати.

ПР19. Використовувати у професійній діяльності розуміння основ людського мислення, застосовувати методи класичної і некласичної логіки, будувати систему доведень і спростувань.

У результаті вивчення курсу «Філософія історії» майбутній бакалавр повинен:

знати:

- основи філософії історії (історіософії), її функції, структуру, а також про її зв'язки з іншими науками;

- про основні теоретичні проблеми, що розробляються в процесі філософсько-історичних досліджень;

- принципи взаємодії філософії історії та історичної науки;

- характеристики найвідоміших зарубіжних та вітчизняних історіософських концепцій;

- про значення цінностей у житті тих чи тих народів та людства в цілому.

уміти:

- шукати та розробляти належно обґрунтовані, науково адекватні й ефективні методологічні підходи до осмислення історичної дійсності;

- послуговуватись під час дослідження історичного процесу методом поміркованого критичного раціоналізму, тобто логічно мислити, вдаватися до процедур аналізу та синтезу, дедукції та індукції, при цьому пам'ятаючи про обмеженість людського чуттєво-пізнавального потенціалу;

- належно працювати з першоджерелами з історії, історичними та філософсько-історичними студіями (монографіями, статтями, дисертаціями тощо);
- характеризувати, співставляти та протиставляти різні історичні факти;
- виділяти певні принципи історичного процесу;
- висловлювати й обґрунтовувати власне науково адекватне бачення теоретичного питання, яке обговорюється;
- створювати власні наукові та науково-популярні студії (доповіді, тези виступів, есеї та ін.);
- виголошувати промови на наукових семінарах та наукових конференціях;
- брати участь у наукових дискусіях, присвячених філософським та історичним питанням, виявляти розсудливу повагу до позицій опонентів, дотримуватися етичних норм та норм етикету під час наукових диспутів;
- готувати відеопрезентації з філософії історії, використовуючи як наукові та науково-популярні, так і художні матеріали;
- з повагою ставитися до достойних віх української та світової історії, виховувати в собі та в інших щирі патріотичні почуття.

ПЛАН КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ»

Змістовний модуль I. ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

■ *Тема 1. Вступ до вивчення філософії історії*

Етимологія терміну «філософія історії»; способи його смислового наповнення. Поняття «історіософія»: варіанти дефініції. Словосполучення «філософія історії» та слово «історіографія»: різні за значенням терміни чи синоніми?

Подвійність предмету філософсько-історичних пошуків. Історичний процес та історична наука у фокусі філософських студій.

Проблема структури філософії історії. Онтологія історії. Гносеологія історії. Антропологія історії. Естетика історії. Історія філософсько-історичних досліджень.

Функціональний аналіз філософії історії. Філософія історії та людський світогляд. Значення філософії історії для історичних студій. Прогностична функція філософії історії. Філософія історії як засіб виховання особистості та суспільства.

Філософія історії та історична наука: порівняльний аналіз.

■ *Тема 2. Історичний процес як предмет філософії*

Феномен історичного процесу, його періодизація та чинники.

Сенс історії як філософська проблема. Питання спрямованості історії людства та окремих народів. Циклічні та лінійні (лінійні) концепції історії. Прогресистське та регресистське розуміння історичних змін: загальний огляд.

Філософська проблема існування законів / закономірностей історичного процесу. Поняття про закони природи та закони історії. Повторюваність подій в історії людства: постановка питання, аргументи «проти» та «за».

Філософська проблема умовного способу в історії.

Змістовний модуль II. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИХ ПОШУКІВ ЛЮДСТВА

■ *Тема 3. Історіософські вчення Давнього світу*

Міфологічний чинник розуміння історії. Циклічне бачення життя суспільства. Наявність лінійної тенденції у міфологічному погляді на історичний процес.

Давньоіндійські та давньокитайські історіософські традиції. Уявлення про закони «карма» та «дао». Проповідь традиціоналізму. Філософсько-історичне значення трактату «Тирукурал». Сима Цянь та його «Ши-цзі»: ідея про кругообіг принципів політичних реалій («чжун», «цзін», «вень»).

Антична філософія історії. Фаталізм як чинник історіософських концепцій. Розвиток історичних студій (праці Геродота, Фуکیدіда, Ксенофонта та ін.): погляди на історичний процес та на завдання історика. Державно-політичні реалії з філософських позицій Платона («Держава», «Закони»). Арістотель як дослідник життя суспільства («Політика», «Афінська політія»). Вчення про циклічний розвиток політичної сфери в «Загальній історії» Полібія. Лінійні історіософські тенденції у творах Тіта Лукреція Кара та Марка Теренція Варрона.

■ *Тема 4. Філософія історії доби Середньовіччя*

Християнська доктрина історії. Принцип теїзму та розуміння історичного процесу. Провіденціалізм; антифаталістичне бачення суспільного життя. Вчення про синергію: вплив на філософсько-історичне теоретизування. Теодицея. Християнське богослов'я про владу, суспільний устрій, війну та мир. Лінійна концепція історії у духовній спадщині середньовічних мислителів. Есхатологія.

Історіософія блаженного Августина Аврелія; періодизація світової історії у праці «Про місто Боже».

Філософсько-історична думка в арабо-мусульманському світі.

■ *Тема 5. Філософія історії епохи Модерну*

Політичні ідеї Н. Макіавеллі, Ф. Бекона, Т. Гоббса. Трактат Г. Гроція «Про право війни і миру».

Новоєвропейське прогресистське (Ш. Л. Монтеск'є, Вольтер, Й. Г. Гердер) та регресистське (М. Монтень, Ж.-Ж. Руссо) бачення історичного процесу.

Погляди на історію репрезентантів німецької класичної філософії.

I. Кант про суспільний розвиток. Культура та цивілізація. Трактат «До вічного миру».

Історіософський зміст «Промов до німецької нації» Й. Г. Фіхте. Виділення п'яти епох в житті людства.

Три стадії світової історії за Ф. В. Й. Шеллінгом.

Історіософська спадщина Г. В. Ф. Гегеля («Основи філософії права», «Філософія історії» та ін.). Діалектичний метод дослідження історичного процесу. Сенс історії: прагнення світового духу до свободи. Чотири «всесвітньо-історичні царства»: східне, грецьке, римське та германське. Вчення про «хитрість історичного розуму». Державно-політичний устрій, війна та мир з філософських позицій Гегеля.

■ *Тема 6. Історіософські концепції сер. XIX - п. чв. XXI ст.*

Історичний матеріалізм К. Маркса та Ф. Енгельса. Феномен матеріалістичної діалектики. Вчення про продуктивні сили та виробничі відносини. Класова боротьба як чинник історії. Поняття «суспільно-економічна формація»; марксизм про різновиди суспільно-економічних формацій в історії людства. Ідея соціальної революції. Уявлення про комунізм як мету історії. Російський варіант марксистського бачення історії (Г. Плеханов, П. Струве, В. Ульянов (Ленін) та ін.). Критика марксизму.

«Сенс історії» М. Бердяєва. Феномен історичної пам'яті. Вчення про свободу. Негація щодо революційних змін.

Цивілізаційні концепції історії. Поняття «цивілізація»; етимологія, варіанти визначень.

Вчення М. Данилевського про культурно-історичні типи.

«Присмерк Європи» О. Шпенглера. Різновиди культур у світовій історії. Життєвий цикл культури; цивілізація як мертва культура. Шпенглер як критик нацизму.

«Дослідження історії» А. Дж. Тойнбі. Цивілізації в історії людства. Вчення про «виклики» та «відповіді». Суспільна еліта та її значення; наслідування діям еліти. Лінійно-циклічна концепція історичного процесу. Роль релігій у розвитку цивілізацій.

К. Ясперс та його теорія «осьового часу». Антинацистський трактат Ясперса «Питання про провину».

Історіософські роздуми К. Поппера («Відкрите суспільство та його вороги», «Злиденність історизму»).

Філософсько-історичний вимір психоаналізу (погляди А. Адлера, В. Райха, Е. Фромма).

«Футурошок» та «Третя хвиля» Е. Тоффлера. Роздуми про інформаційну цивілізацію. Війна та антивійна.

Мислителі-постмодерністи (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерида та ін.) як дослідники історії. Ризоматична концепція історичного процесу.

Філософія історії С. Гантінгтона. Розмисли про «зіткнення цивілізацій».

Наукові студії Ф. Фукуями. Концепції «кінця історії» та «сильної держави». Уявлення Фукуями про державний порядок.

■ Тема 7. Історіософські пошуки на теренах України

Міфологічні уявлення східних слов'ян про життя суспільства. Християнський чинник киеворуської філософії історії. Пам'ятки вітчизняної літератури XI – сер. XIII ст. як джерела з вивчення історіософської думки («Слово про Закон та Благодать» митрополита Іларіона, «Повість минулих літ», «Слово о полку Ігоревім» та ін.).

Філософське осмислення історичного процесу за доби Гетьманщини. Суспільне буття в розумінні професорів Києво-Могилянської академії. Провіденціалізм засновника Чернігівського колегіуму св. Іоанна (Максимовича); його політична філософія. Історіософські ідеї авторів праць із вітчизняної історії («Літопис Самовидця», «Літопис Григорія Грабянки», «Літопис Самійла Величка», «Історія Русів»).

Історичний процес зі світоглядних позицій кирило-мефодіївців. М. Костомаров про роль народу в історії. Філософсько-історичні ідеї на сторінках «Книги буття українського народу».

Історіософський вимір літературної спадщини Т. Шевченка.

П. Куліш про світову та українську історію.

Філософсько-історичні ідеї І. Франка. Стаття: «Що таке поступ?: учення про специфіку та критерії поступу».

Історіософські погляди В. Антоновича. Розробка теоретичних питань історії у наукових працях М. Грушевського. Проблема існування законів історичного процесу. Видатні особистості та народ.

Погляди на історію Д. Донцова та В. Липинського.

Філософсько-історичні ідеї О. Довженка. Проблема чинників життя суспільства. Критика тоталітаризму. Антивоєнна світоглядна позиція Довженка. Уявлення про прекрасне в історії.

Історіософські погляди В. Табачковського, С. Кримського та М. Поповича.

САМОСТІЙНІ РОБОТИ ДО ТЕМ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

■ **Тема 3. Історіософські вчення Давнього світу**

Робота з першоджерелом:

а) самостійно опрацювати *одне* з першоджерел:

1) Платон. Держава / Пер. з давньогр. Дзвинка Коваль. Київ: Апріорі, 2021. 464 с. (Особливу увагу звернути на зміст книг 2, 4, 8, 9).

(Дивись: URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>);

2) Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с. (Особливу увагу звернути на зміст книг 1, 2, 3, 5, 6).

(Дивись: URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>);

б) стисло законспектувати (4–5 с.) основні філософсько-історичні ідеї Платона / Арістотеля, наявні в обраній праці.

в) в письмовій формі (1–2 с.) висловити свою аргументовану згоду / незгоду з історіософськими роздумами античного філософа, праця якого була обрана.

(Висловлені студентом думки разом із конспектом викладач перевіряє й оцінює протягом / наприкінці навчального семестру).

■ **Тема 4. Філософія історії доби Середньовіччя**

Робота з першоджерелом:

а) самостійно опрацювати працю:

Блаженний Августин Аврелій. Про град Божий. URL: <https://blagovist.info/dukhovna-literatura/bl-avhustyn/pro-hrad-bozhyu>

(Особливу увагу звернути на зміст книг 4, 5, 11–22).

б) стисло законспектувати (5–6 с.) основні теолого-історіософські ідеї блаженного Аврелія Августина, наявні у праці.

в) в письмовій формі (1–2 с.) висловити власні міркування із приводу філософсько-історичної позиції блаженного Аврелія Августина. (Висловлені студентом думки разом із конспектом викладач перевіряє й оцінює протягом / наприкінці навчального семестру).

■ Тема 5. Філософія історії епохи Модерну

1. Робота з науковою працею:

а) самостійно ознайомитись із працею:

Доній Н. Є. Філософія справедливої війни в політико-правовій доктрині Гуго Гроція. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/299/8329/17391-1?inline=1>

б) стисло законспектувати (3–5 с.) основні філософсько-історичні ідеї Гуго Гроція;

в) в письмовій формі (1–2 с.) висловити свою аргументовану згоду / незгоду з міркуваннями Гуго Гроція щодо війни та миру.

(Висловлені студентом думки разом із конспектом викладач перевіряє й оцінює протягом / наприкінці навчального семестру).

2. Робота з першоджерелом:

а) самостійно опрацювати *одне* з наведеного переліку першоджерел:

1) Гоббс Т. Левіафан / Пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової, Є. Мірошниченка та Т. Олійник. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с. (Опрацювати частину 2).

(Дивись: URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Thomas_Hobbes/Leviafan_abo_Sut_budova_i_povnovazhennia_derzhavy_tserkovnoi_ta_svitskoi.pdf?);

2) Фіхте Й. Г. Промови до німецької нації / Пер. Галина Кімак.

Фрагмент 1

URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Fichte_Johann/Promovy_do_nimetskoj_natsii_fr1/

Фрагмент 2

URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Fichte_Johann/Promovy_do_nimetskoj_natsii_fr2/

3) Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с. (Звернути увагу на розділ 3).

(Дивись: URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hegel_Georg/Osnovy_filosofii_prava_abo_Pryrodne_pravo_i_derzhavoznavstvo/);

б) стисло законспектувати (4–5 с.) основні філософсько-історичні ідеї, наявні в обраній праці.

в) в письмовій формі (1–2 с.) висловити свою аргументовану згоду / незгоду з історіософськими роздумами мислителя, праця якого була обрана.

(Висловлені студентом думки разом із конспектом викладач перевіряє й оцінює протягом / наприкінці навчального семестру).

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ, САМОСТІЙНА РОБОТА ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1 (2 години)

Тема 1. ВСТУП ДО ВИВЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Мета

- з'ясувати походження та правомірність використання терміну «філософія історії»;
- зрозуміти сутність філософії історії та її структуру;
- здійснити функціональний аналіз філософії історії;
- визначити зв'язок філософії історії з іншими науками;
- співставити філософію історії та історичну науку;
- вдосконалити навички критичного опрацювання наукових текстів;
- розвинути вміння формулювати проблемні питання, брати участь у наукових дискусіях на філософсько-історичні теми, правильно висловлювати власні аргументовані судження, дотримуватися етикету наукового спілкування.

План

1. Назва для загальної теорії історичної науки та історичного процесу:
 - походження, смислове наповнення та правомірність використання словосполучення «філософія історії»;
 - варіанти тлумачення поняття «історіософія»;
 - терміни «філософія історії» та «історіографія»: порівняльний аналіз їхніх значень;
2. Філософія історії як галузь філософського дискурсу: специфіка предмету дослідження, структура та функції.
3. Філософія історії та інші науки:
 - зв'язки з різними галузями філософського знання та теологією;
 - взаємодія з культурологією, політологією, психологією тощо;
 - філософія історії та історична наука: спільні та відмінні риси; шляхи оптимальної взаємодії.

➔ **Основні поняття:** філософія історії, історіософія, історіографія, онтологія історії, гносеологія історії, антропологія історії, естетика історії, історія філософії історії, світогляд, історичний світогляд, методологія, теорія, прогностика, теологія, гуманітарні науки, соціальні науки, культурологія, політологія, психологія, історія (як наука), допоміжні історичні дисципліни, психологія історії, теорія історії, історичне джерело.

Навчальна література

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. Київ: Тов-во «Знання», 2000. 723 с.
2. Брайчевський М. Ю. Вступ до історичної науки: навч. посібн.: Курс лекцій. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1995. 168 с.
3. Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни: Навч. посібник. Київ: Рад. школа, 1963. 208 с.
4. Габрієлян О. А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії: підручник. Київ: Альма-матер, 2010. 126 с.
5. Горбатенко В. П., Бутовська І. О. Політичне прогнозування: навч. посібник. Київ: МАУП, 2005. 152 с.
6. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Харків: Право, 2023. 424 с.
7. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: Підручник. Харків: Право, 2012. 312 с.
8. Довжук І. В., Попов В. Б., Атоян А. І. та ін. Історія і теорія світових цивілізацій: Підручник / Під заг. ред. І. В. Довжука. Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2012. 1088 с.
9. Дойчик М. В. Філософія історії: навч.-метод. посібн. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с.
10. Ковтун Н. Філософія історії. Посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія. Житомир, 2023. 132 с.
11. Найчук А. В., Ганаба С. О. Філософія історії: [навч. посібн.]. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 204 с.
12. Петрушенко В. Л. Філософія: Підручник. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с.
13. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. / За заг. ред. І. Предборської. 2012. 230 с.
14. Спеціальні історичні дисципліни / [автор-укладач Г. М. Маринченко. Миколаїв: МНУ, 2018. 160 с.
15. Халапсіс О. В. Філософія: підруч. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 196 с.
16. Царенок А. В. Естетика історії: навч.-метод. посібн. Чернігів: НУ «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2023. 104 с.
17. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. Навч. посібн. Київ: Либідь, 2004. 536 с.

★ Наукова література

1. Арон Р. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності. Нове видання переглянуте та анотоване С. Мезюр; Пер. з фр., післям. та прим. О. Йосипенко та С. Йосипенка. Київ, 2005. 580 с.
2. Димитрова Л. М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова. Київ: ІЗМН, 1997. 200 с.
3. Димитрова Л. М. Філософія історії в контексті сьогодення. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць*. 2007. № 2(20). Ч. 2. С. 106–109.
4. Димитрова Л. Філософія історії як світоглядна та методологічна парадигма: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 1999. 42 с.
5. Емар М. Фах і покликання історика. (Сучасні підходи). *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 72–84.
6. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів: ЛОН МІО, 1996. 238 с.
7. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
8. Кислюк К. В. Це зручне слово «історіософія». *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Філософія та релігієзнавство*. Київ, 2004. Т. 25. С. 14–18.
9. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 615 с.
10. Кравченко А., Гусєва Н., Кизименко І. Філософія історії: тлумачення минулого та передбачення майбутнього. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2025. № 17(1). С. 38–45.
11. Кримський С. Роздуми історіософа. Про багатогранну роль «учительки життя». *День*. 2001. 27 жовтня. С. 6.
12. Куцька О., Фурман І. Застосування математичних методів в історичних дослідженнях. *Сторінки історії*. 2023. № 57. С. 383–407.
13. Левченко А. В. Соціальна організація у часових пластах історії: філософський аналіз. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 115. С. 195–199.
14. Литус І. Теоретичні форми осягнення історії: в постнекласичному історичному пізнанні. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2002. С. 47–51.
15. Новакова О. Методологічні аспекти дослідження сучасного суспільно-політичного розвитку. *Людина і політика. Український соціально-гуманітарний науковий журнал*. 2003. № 2. С. 78–87.
16. Полуденко С. Історіософія та історія теорії політики. Слов'янськ: Маторин, 2012. Ч. 1. 255 с.
17. Рікер Поль. Історія та істина / пер. з фр. В. І. Шовкун; наук. ред.: Т. С. Голіченко. Київ: КМ Academia: Пульсари, 2001. 393 с.

18. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.

19. Царенок А. В., Богун М. О. Навчальний спецкурс «Естетика історії» для студентів гуманітарних спеціальностей. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. Вип. 21 (177). Чернігів, 2023. С. 50–55.

20. Царенок А. В. Естетика історії: pro et... pro. *International scientific-practical conference «Science, education, technology and society: global trends and regional aspects»: conference proceedings (Tampere, Finland, January 9, 2025)*. Tampere, Finland: Scholarly Publisher ICSSH, 2025. P. 76–77.

21. Царенок А. В., Панченко В. І. Естетика історії як галузь наукових досліджень. *Сторінки історії*. 2025. № 60. С. 383–405.

22. Чижевський Д. Про філософію історії [1925]. Д. Чижевський. *Філософські твори у чотирьох томах*. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 2. С. 7–13.

23. Bhat, R. A., Kandasamy, L. (2023). Concepts and Contexts: The Interplay of Philosophy and History in Understanding Human Society. *East Asian Journal of Multidisciplinary Research*, 2.6, 2581–2590.

24. Dyroff, A., (1925). *Betrachtungen über Geschichte*. Köln. 144 s.

25. Flint, R. (2023). *The Philosophy of History in Europe*. BoD–Books on Demand.

26. Munslow, A. (2022). *The Aesthetics of History*. Routledge. 204 p.

27. Walsh, W. (2023). *Philosophy of History. An Introduction*. Legare Street Press.

Електронний ресурс

1. Арон Р. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності. Нове видання переглянуте та анотоване С. Мезюр; Пер. з фр., післям. та прим. О. Йосипенко та С. Йосипенка. Київ, 2005. 580 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Aron_Raymond/Vstup_do_filosofii_istorii.pdf

2. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: Підручник. Харків: Право, 2012. 312 с. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/218519/mod_resource/content/1/філософія%20підручник%20данильян.pdf

3. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів: ЛОН МІО, 1996. 238 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Vstup_do_metodolohii_istorii.pdf

4. Ковтун Н. Філософія історії. Посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія. Житомир, 2023. 132 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi82/0062231.pdf>

5. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 615 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Collingwood_Robin/Ideia_istorii.pdf

6. Кравченко А., Гусева Н., Кизименко І. Філософія історії: тлумачення минулого та передбачення майбутнього. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2025. № 17(1). С. 38–45. URL: <https://doi.org/10.15421/352506>

7. Петрушенко В. Л. Філософія: Підручник. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с. URL: https://magnolia.lviv.ua/wp-content/uploads/2024/10/FilosofiaPetrushenko-V.L._zmist.pdf

8. Стельмах С. П. МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, методологія історичної науки [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Metodologiya_istorii

9. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука та ін. Київ: Абрис, 2002. 750 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf

10. Царенок А. В., Панченко В. І. Естетика історії як галузь наукових досліджень. *Сторінки історії*. 2025. № 60. С. 383–405. URL: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.60.2025.338340>

11. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. Київ: Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

12. Rösen, J. (2013) *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*. Köln: Böhlau. URL: <https://ru.scribd.com/document/446387468/Rusen-2013-Historik-Theorie-der-Geschichtswissenschaft-pdf#>

Питання для самоконтролю

1. Ким, коли та в якому значенні було введено до наукового вжитку термін «філософія історії»?

2. З якою метою цим терміном послуговуються сучасні дослідники?

3. Які сенси вкладають у поняття «історіософія» та «історіографія»? Чи можна використовувати ці поняття в якості синоніму до поняття «філософія історії»?

4. В чому полягає специфіка предмету філософії історії?

5. Які структурні компоненти дослідники виділяють у межах філософії історії?

6. Які функції покликана виконувати філософія історії?

7. З якими науками пов'язана філософія історії?

8. В чому полягають спільні та відмінні риси філософії історії та історичної науки?

9. Чим саме філософія історії може допомогти власне історичній науці та конкретним допоміжним історичним дисциплінам (хронології, сфрагістиці, палеографії, геральдиці, нумізматиці тощо)?

Теми для дискусії

1. Чи доцільно й надалі послуговуватись терміном «філософія історії»? Яким терміном, на Вашу думку, він може бути замінений у майбутньому? Чи потрібна така заміна?

2. Чи можуть у майбутньому бути виділені нові структурні частини (субдисципліни) філософії історії? Якщо так, то які наприклад і чому?

3. Філософія історії та теорія історії: чи можна провести чітку демаркаційну межу між цими галузями знань? Чи не являють вони за сутністю одне й те саме?

4. Чи справді здатна філософія історії виконувати прогностичну функцію?

5. Чи спроможна філософія історії виконувати виховну функцію? Які саме риси характеру вона може виховувати в людині?

6. З позицій позитивізму, «наука – сама собі філософія». Чи доцільно в такий спосіб характеризувати історичну науку? Чи можливий належний розвиток історичних студій без допомоги філософії історії?

7. «Історія є найнебезпечнішим витвором хімії інтелекту. Її властивості добре відомі. Вона снує марення, вона п'янить народи, вона творить для них хибні спогади, перебільшує їхні прагнення, роз'ятрює давні рани, вабить сновидіннями, спричиняє манію величчя або шал переслідування, робить народи жовчними, пихатими, нестерпними й зарозумілими. Історія виправдовує будь-що. Вона геть нічого не навчає, бо містить у собі все і подає приклади будь-чого». Чи можна погодитися з цими словами французького поета та мислителя Поля Валері?

(Під час пошуку відповіді на ці дискусійні і провокаційні питання, студентську групу доречно поділити на дві частини / команди, які намагатимуться доводити протилежні думки; філософський диспут має завершитися традиційним підбиттям підсумків, оцінкою виступів та спільно узгодженим правильним висновком. Досить цікавим і перспективним буде проведення цього диспуту на відкритому занятті за участю 1) команди студентів / магістрантів / аспірантів-істориків, що теж дискутуватимуть; 2) професійних філософів та професійних істориків, які можуть виступити в якості фахівців-консультантів або членів журі, що оцінюватиме інтелектуальне змагання юних дослідників).

Теми рефератів та наукових доповідей

1. Феномен історіографії: сутність та призначення.
2. Онтологія історії: деталізований розгляд.
3. Гносеологія історії: деталізований розгляд.
4. Антропологія історії: деталізований розгляд.
5. Естетика історії: деталізований розгляд.
6. Філософія та наукове прогнозування майбутнього.
7. Теорія історії як особлива сфера знань.
8. Філософія історії та теорія історії: вороги чи співробітники?
9. Філософія в житті видатних істориків світу.
10. Історична наука в житті видатних філософів.

САМОСТІЙНА РОБОТА

до теми № 1

Дослідницькі завдання для самостійної роботи

1. Укладання власного словника з філософії історії:
 - а) Знайти / сформулювати самостійно стислі та точні дефініції основних понять практичного заняття № 1 (перелік наведено після плану заняття);
 - б) Занести дефініції до власного словника з філософії історії. (Цей словник слід поповнювати визначеннями нових термінів, що будуть зустрічатися протягом вивчення курсу. Викладач має перевірити словник кожного студента на останньому практичному занятті чи на передекзаменаційній консультації).
2. Робота з філософським текстом:
 - а) Ознайомитись із працею:
Кравченко А., Гусева Н., Кизименко І. Філософія історії: тлумачення минулого та передбачення майбутнього. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2025. № 17(1). С. 38–45. URL: <https://doi.org/10.15421/352506>
 - б) звернути увагу на згадані у статті тенденції розвитку цієї галузі знання;
 - в) скласти стислий конспект статті (4–5 стор.). Окремо висловити свої враження від праці, свою згоду / незгоду з тими чи іншими наведеними думками, аргументувати власну позицію (до 2 стор.).

(Конспект та висловлені письмово думки студента разом зі словником термінів викладач перевіряє й оцінює наприкінці навчального семестру на останньому практичному занятті чи на передекзаменаційній консультації).

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ до теми №1

(виконуються студентом
в разі необхідності отримання додаткових балів)

1. Робота з науковим текстом та підготовка доповіді (можуть принести студенту до 5 балів).

а) самостійно опрацювати статтю:

Стельмах С. П. *Методологія історії, методологія історичної науки* [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Metodologiya_istorii

б) визначити, які саме ідеї її автора можна віднести до категорії філософсько-історичних або використати під час філософсько-історичного дослідження. Навести аргументацію власних висновків;

в) на основі проведеної роботи підготувати доповідь тривалістю 10–15 хвилин, (форма звітності – виступ перед студентською аудиторією та / або викладачем, відповіді на питання учасників обговорення виступу).

2. Підготовка відеопрезентації (може принести студенту до 5 балів)

а) підготувати відеопрезентацію (тривалість – 10–15 хвилин), що являтиме собою загальний (попередній) огляд історії філософії історії (використати портретні зображення та світлини мислителів, які так чи так удавалися до філософського осягнення історичного процесу та історичного наративу, їхні відповідні думки, цитати з їхніх творів);

б) продемонструвати відеопрезентацію студентській аудиторії та / чи викладачу, супроводжуючи показ власним коментарем, та відповісти на можливі питання глядачів.

////////////////////////////////////

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ № 2-3 (4 години)

Тема 2. ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ

Мета

- ознайомитись із тлумаченнями історичного процесу з різних наукових позицій;
- сформувати максимально адекватне загальне уявлення про сутність історії людства та про її дослідження;
- здійснити загальний огляд різновидів циклічного та лінійного (лінійного) бачення історичного процесу;
- здійснити загальний огляд концепцій регресивних та прогресивних змін в історії людства;
- розглянути думки філософів та істориків щодо існування законів / закономірностей історичного процесу;
- вдосконалити навички критичного опрацювання наукових текстів;
- розвинути вміння формулювати проблемні питання, брати участь у наукових дискусіях на філософсько-історичні теми, правильно висловлювати власні аргументовані судження, дотримуватися етикету наукового спілкування.

План

1. Феномен історичного процесу та його дослідження.
2. Питання спрямованості історії людства та окремих народів: циклічні та лінійні концепції історії: загальний огляд;
 - прогресистське та регресистське розуміння історичних змін: загальний огляд.
3. Філософська проблема існування законів / закономірностей історичного процесу:
 - поняття «закон» та «закономірність»;
 - закони природи. юридичні закони;
 - питання повторюваності подій в історії людства. Детермінізм;
 - закони / закономірності світової історії: фікція чи реальність?

➔ **Основні поняття:** історія (як процес), історизм, історицизм, історичний час, минуле, сучасне, майбутнє, ера, епоха, період, етап, стадія, подія, історичний факт, історичний циклізм, анациклозис, історична лінійність, регрес, прогрес, революція, еволюція (суспільна), війна, мир, фактори історичного процесу, детермінізм, причина, причинність, закон, закономірність, суб'єкт історії.

Навчальна література

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. Київ: Тов-во «Знання», 2000. 723 с.
2. Брайчевський М. Ю. Вступ до історичної науки: навч. посібн.: Курс лекцій. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1995. 168 с.
3. Габріелян О. А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії: підручник. Київ: Альма-матер, 2010. 126 с.
4. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Харків: Право, 2023. 424 с.
5. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. Харків: Право, 2012. 312 с.
6. Довжук І. В., Попов В. Б., Атоян А. І. та ін. Історія і теорія світових цивілізацій: Підручник / Під заг. ред. І. В. Довжука. Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2012. 1088 с.
7. Дойчик М. В. Філософія історії: навч.-метод. посібн. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с.
8. Найчук А. В., Ганаба С. О. Філософія історії: навч. посібн. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 204 с.
9. Петрушенко В. Л. Філософія: Підручник. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с.
10. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. / За заг. ред. І. Предборської. 2012. 230 с.
11. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2017. 621 с.
12. Халапсіс О. В. Філософія: підруч. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 196 с.
13. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій: навч. посібн. Київ: Либідь, 2004. 536 с.

★ Наукова література

1. Арон Р. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності. Нове видання переглянуте та анотоване С. Мезюр; Пер. з фр., післям. та прим. О. Йосипенко та С. Йосипенка. Київ, 2005. 580 с.
2. Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г. Суспільні закони та їх дія. Київ: Наукова думка, 1995. 212 с.

3. Брило Ю. М. Континуальність та дискретність історичного процесу в постпостмодерністській філософії історії. Дис. ... к. філос. н. Спец. 09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії. Вінниця, 2016. 215 с.
4. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 156–169.
5. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив. *Комунікативна практична філософія: підручник*. Київ: Лібра, 1999. С. 346–356.
6. Гошовський М. М., Кучерявий І. Т. Ідея прогресу в соціальній філософії. Київ: Вища школа, 1993. 159 с.
7. Емар М. Фах і покликання історика. (Сучасні підходи). *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 72–84.
8. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів: ЛОН МІО, 1996. 238 с.
9. Карлайл Т. Герої, культ героїв та героїчне в історії / пер. з англ. Соломія Курило. Київ: Пропала грамота, 2024. 264 с.
10. Колесник І. І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 183–209.
11. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174–184.
12. Космина В. Історичний факт у цивілізаційному аналізі історії. *Історичний журнал*. 2008. № 1. С. 47–62.
13. Кривчик Г., Бараєв В. Взаємозв'язок діалектики та принципів історизму й об'єктивності в дослідженні новітньої історії України. *Історичний журнал*. 2009. № 3. С. 107–117.
14. Левченко А. В. Соціальна організація у часових пластах історії: філософський аналіз. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 115. С. 195–199.
15. Лімонченко В. В. Історизм та історицизм: смислова аналітика. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 97. С. 152–156.
16. Мельниченко А. А., Рамазанов Ш. Ш., Левітас Ф. Л. Війни як загроза світовій цивілізації в історико-філософських рефлексіях ХХІ ст. *Сторінки історії*. 2025. № 60. С. 370–382.
17. Мулярчук Є. І. Життєсвіт людяності: повсякденність та час війни. *Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В. В. Лях*. 2016. Вип. 7–8. С. 29–62.
18. Поппер К. Злиденність історицизму / Пер. з англ. В. С. Лісового. Київ: Абрис, 1994. 192 с.
19. Рікер Поль. Історія та істина / пер. з фр. В. І. Шовкун; наук. ред.: Т. С. Голіченко. Київ: КМ Academia: Пульсари, 2001. 393 с.
20. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.

21. Ситник О. М. Роль ідеології в історичному процесі: проблеми та особливості дослідження. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 164–175.

22. Царенок А. В. Агонія Звіра. Досвід історіософського осмислення агресивних політичних режимів. Суми: Університетська книга, 2023. 104 с. (Переднє слово).

23. Шедяков В. Е. Міфотворення в контексті здійснення логіки історичного процесу. *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал*. Одеса, 2016. Вип. 14. С. 130–135.

24. Шпак В. Історія як система взаємодії потоків людської діяльності. *Філософська думка*. 2008. № 1. С. 55–65.

25. Walsh, W. (2023). *Philosophy of History. An Introduction*. Legare Street Press.

Електронний ресурс

1. Арон Р. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності. Нове видання переглянуте та анотоване С. Мезюр; Пер. з фр., післям. та прим. О. Йосипенко та С. Йосипенка. Київ, 2005. 580 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Aron_Raymond/Vstup_do_filosofii_istorii.pdf?

2. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: Підручник. Харків: Право, 2012. 312 с. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/218519/mod_resource/content/1/філософія%20підручник%20данильян.pdf

3. Петрушенко В. Л. Філософія: Підручник. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с. URL: https://magnolia.lviv.ua/wp-content/uploads/2024/10/FilosofiiiaPetrushenko-V.L._zmist.pdf

4. Поппер К. Злиденність історизму / Пер. з англ. В. С. Лісового. Київ: Абрис, 1994. 192 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popper_Karl/Zlydennist_istorytsyzmu_vyd_1994.pdf?

5. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2017. 621 с. URL: <https://www.krkitp.kiev.ua/wp-content/uploads/2025/02/Філософія-підручник-Губерський-Л.В.1.pdf>

6. Царенок А. В. Поміркований раціоналізм та дослідження історії. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журнал*. Київ; Полтава, 2023. Випуск 47. С. 39–50. URL: <https://philosobr.pnpu.edu.ua/article/view/282545/279254>

7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. Київ: Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Питання для самоконтролю

1. Термін «історія» традиційно слугує в якості назви відомої науки. Що ще традиційно позначається цим терміном?
2. Які думки щодо пізнаваності історичного процесу Вам відомі?
3. Що саме в науковому середовищі прийнято називати історизмом?
4. Чи існує різниця між значеннями термінів «історизм» та «історицизм»?
5. Які дефініції поняття «історичний час» можна зустріти в наукових працях?
6. Які факти дослідники називають історичними?
7. В чому полягає сутність циклічного та лінійного тлумачення історії? Чи відомі Вам випадки поєднання відповідних філософсько-історичних тенденцій?
8. В чому полягає сутність прогресистського та регресистського тлумачення історії? Чи відомі Вам випадки співіснування відповідних філософсько-історичних ідей у межах однієї доктрини?
9. Які групи чинників історичного процесу виділяються дослідниками?
10. Яким сенсом сповнюється поняття «детермінізм»? Про які різновиди детермінізму ведуть мову науковці?
11. Чим саме закон відрізняється від закономірності?
12. Які саме прихильники думки про існування / відсутність законів в історії людства Вам відомі? Які аргументи на користь своїх поглядів вони висувують?

Теми для дискусії

1. Головний герой відомої пригодницької стрічки «Індіана Джонс і останній хрестовий похід» (реж. Ст. Спілберг, 1989 р.) під час лекції звертається до слухачів зі словами: «Археологія – це пошуки фактів. А не істини. Якщо Вас цікавить істина – кафедра філософії трохи далі за рогом». Чи є справедливим такий висновок?
2. У своїй праці «Історія романських та германських народів...» видатний німецький дослідник Леопольд фон Ранке ставить перед собою завдання «показати, як усе відбувалося насправді...». Наскільки здійсненним для історичної науки постає такий намір?
3. Чи можна погодитись із думкою філософа Іммануїла Канта, що географія є фундаментом історії?
4. Який чинник історичного процесу є більш вагомим – а) економічний чи географічний? б) психологічний чи географічний? в) технологічний чи географічний?

5. Чи можна вести мову про існування певних законів в історії людства? (Філософський диспут із цих питань рекомендується (за можливістю) провести на окремому відкритому занятті за участю професійних філософів та істориків (спостерігачів, консультантів, членів журі), а також команди студентів / магістрантів / аспірантів – майбутніх дослідників минулого).

САМОСТІЙНА РОБОТА до теми № 2

Дослідницькі завдання для самостійної роботи

1. Продовжити заповнювати власний словник термінів із філософії історії.

2. Робота з першоджерелом:

а) Самостійно опрацювати монографію К. Поппера «Злиденність історизму»:

Поппер К. Злиденність історизму / Пер. з англ. В. С. Лісового. Київ: Абрис, 1994. 192 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popper_Karl/Zlydennist_istorytsyzmu_vyd_1994.pdf

б) звернути увагу на особливості осмислення К. Поппером філософсько-історичної проблеми законів історії людства;

в) скласти стислий конспект основних ідей К. Поппера щодо існування законів в історії людства (7–10 с.)

(Конспект разом зі словником термінів викладач перевіряє й оцінює наприкінці навчального семестру на останньому практичному занятті чи на передекзаменаційній консультації);

г) в письмовій формі (2–4 с.) висловити свою аргументовану згоду / незгоду з роздумами К. Поппера, зокрема, з наступним висновком мислителя: «...ми повинні заперечити можливість *теоретичної історії*, тобто можливість історичної соціальної науки, яка б відповідала *теоретичній фізиці*. Наукової теорії історичного розвитку, яка б могла служити основою для історичних передбачень, існувати не може».

(Висловлені студентом думки разом зі словником термінів та конспектами викладач перевіряє й оцінює наприкінці навчального семестру на останньому практичному занятті чи на передекзаменаційній консультації).

3. Робота з науковою статтею

а) самостійно ознайомитись із працею:

Царенок А. В. Поміркований раціоналізм та дослідження історії. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журнал*. Київ; Полтава, 2023. Випуск 47. С. 39–50. URL: <https://philosobr.pnpu.edu.ua/article/view/282545/279254>

б) скласти стислий конспект (4–5 с.) (конспект разом зі словником термінів викладач перевіряє й оцінює наприкінці навчального семестру на останньому практичному занятті чи на передекзаменаційній консультації).

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ до теми №2

(виконуються студентом в разі необхідності отримання додаткових балів)

1. Підготовка відеопрезентації (може принести студенту до 5 балів)

а) підготувати відеопрезентацію (тривалість – 10–15 хвилин), що являтиме собою загальний огляд регресистських або прогресистських історіософських учень (використати портретні зображення та світлини мислителів, цитати з їхніх творів тощо);

б) продемонструвати відеопрезентацію студентській аудиторії та / чи викладачу, супроводжуючи показ власним коментарем, та відповісти на можливі питання глядачів.

2. Написання філософського есе (може принести студенту до 3 балів)

а) самостійно ознайомитися з роздумами декількох філософів та істориків (на вибір студента) щодо можливості наукового прогнозування історичного процесу;

б) проаналізувати їхні ідеї, висловити свою аргументовану згоду / незгоду з ними;

в) свої думки викласти в есе (2–3 сторінки – до 6 тисяч друкованих знаків із пробілами), яке перевіряється та оцінюється викладачем.

Критерії успішності студентського есе:

а) належний обсяг (2–3 сторінки – до 6 тисяч друкованих знаків із пробілами);

б) вияв самостійності студента в роздумах та у висновках, уникнення плагіату;

в) наявність послідовності у розвитку думки та її достатньої обґрунтованості;

г) наявність базових понять курсу (не менше 5), доречно використаних студентом;

д) наявність чітких висновків наприкінці твору.

////////////////////////////////////
ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ № 4-7
(8 годин)

■ Тема 6: ІСТОРИОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ СЕР. ХІХ - П. ЧВ. ХХІ СТ.

■■■➔ Мета

- з'ясувати сутність відомих теорій історичного процесу сер. ХІХ - п. чв. ХХІ ст.;
- ознайомитися з понятійно-категоріальним апаратом теорій історичного процесу сер. ХІХ - п. чв. ХХІ ст.;
- звернути посилену увагу на антинацистські та антивоєнні акценти видатних мислителів сер. ХІХ - п. чв. ХХІ ст.;
- вдосконалити навички критичного опрацювання наукових текстів;
- розвинути вміння формулювати проблемні питання, брати участь у наукових дискусіях на філософсько-історичні теми, правильно висловлювати власні аргументовані судження, дотримуватися етикету наукового спілкування.

План

1. Історичний матеріалізм марксистів. Російський варіант марксистського бачення історії.
2. Сенс світової історії за М. Бердяєвим.
3. Цивілізаційні концепції історії (ідеї М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі).
4. Історіософські позиції К. Ясперса:
 - теорія «осьового часу»;
 - «Питання про провину».
5. К. Поппер та його вчення про «відкрите суспільство».
6. Філософсько-історичні ідеї репрезентантів психоаналізу (погляди А. Адлера, В. Райха, Е. Фромма).
7. Роздуми Е. Тоффлера про історичний процес («Футурошок», «Третя хвиля», «Війна та антивійна»).
8. Постмодерністське осягнення історії (думки Ж. Бодрійяра, Ж. Дельоза, Ж. Дериди та ін.).

9. Теорія «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона.
10. Історіософія Ф. Фукуяма: розмисли про «кінець історії», «сильну державу» та державний порядок.

➔ **Основні поняття:** історичний матеріалізм, діалектичний метод, базис, надбудова, продуктивні сили, виробничі відносини, класова боротьба, суспільно-економічна формація, імперіалізм, комунізм, азійський / східний спосіб виробництва, легальний марксизм, історична пам'ять, цивілізація, культура, культурно-історичний тип, теорія «осьового часу», теорія «відкритого суспільства», соціальний характер, футурошок, «третья хвиля», ризома.

Навчальна література

1. Бойченко І. В. Філософія історії: підручник. Київ: Тов-во «Знання», 2000. 723 с.
2. Буслинський В. А. Історія філософії: навч. посібн. Львів: «Новий Світ-2000», 2024. 236 с.
3. Габрієлян О. А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. Київ: Альма-матер, 2010. 126 с.
4. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Харків: Право, 2023. 424 с.
5. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. Харків: Право, 2012. 312 с.
6. Довжук І. В., Попов В. Б., Атоян А. І. та ін. Історія і теорія світових цивілізацій: Підручник / Під заг. ред. І. В. Довжука. Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2012. 1088 с.
7. Дойчик М. В. Філософія історії: навч.-метод. посібн. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с.
8. Ковтун Н. Філософія історії: посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія. Житомир, 2023. 132 с.
9. Найчук А. В., Ганаба С. О. Філософія історії: навч. посібн. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 204 с.
10. Петрушенко В. Л. Філософія: підручник. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с.
11. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. / За заг. ред. І. Предборської. 2012. 230 с.
12. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: навч. посібник / упоряд. В. Лях. Київ: Либідь, 1996. 384 с.
13. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2017. 621 с.
14. Халапсіс О. В. Філософія: підруч. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 196 с.
15. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій: навч. посібн. Київ: Либідь, 2004. 536 с.

★ Наукова література

1. Боярська О. А., Поплавський О. О. Цивілізаційна парадигма С. Хантингтона та сучасна «лінія розлому» України. *Політологічний вісник*. 2015. Вип. 79. С. 301–311.
2. Брило Ю. М. Континуальність та дискретність історичного процесу в посттоїнбінській філософії історії. Дис. ... к. філос. н. Спец. 09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії. Вінниця, 2016. 215 с.
3. Вільчинський Ю. Комунізм як теорія і практика. *Філософська думка*. 2007. № 2. С. 125–141.
4. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. Київ: Дух і літера, 2014. 320 с.
5. Горбань Р. А. Есхатологічна перспектива історії в інтерпретації Миколи Бердяєва: монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2014. 280 с.
6. Даниленко О. Ризома & коеволюція складних систем: взаємодоповнювальність чи розмежування? *Філософсько-антропологічні студії '2012 «Творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення (до 80-ліття від дня народження)»*. Частина 2. Київ: Стилос, 2012. С. 226–229.
7. Жмир В. Анархізм у світі і в Україні. *Філософська думка*. 2008. № 4. С. 3–24.
8. Іщенко О. М. Імперіалістичний капіталізм (соціально-філософський аналіз). *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал*. Одеса, 2016. Вип. 14. С. 44–47.
9. Іщенко Ю. Пошук моделей національної ідентичності (порівняльний аналіз історіософського дискурсу М. Данилевського і Д. Донцова). *Політологічні читання*. 1994. № 2. С. 145–188
10. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 615 с.
11. Космина В. Г. Історичний метод Освальда Шпенглера. *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 189–203.
12. Космина В. Г. Методологічні контроверзи «дослідження історії» А. Тойнбі. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 145–158.
13. Космина В. Г. Теорія культурно-історичних типів М. Данилевського й методологія історії. *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 183–196.
14. Кримський С., Павленко Ю. Цивілізаційний розвиток людства. Київ: Фенікс, 2007. 315 с.
15. Пріцак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір. *Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Том 2* / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ: Основи, 1995. С. 363–373.
16. Шакун Н. В. Постсучасні виміри історичного пізнання. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Треті Всеукраїнські Кулішеві читання з філософії етнокультури, присвячені пам'яті С. Б. Кримського / за ред. проф. В. А. Личковаха*. Вип. 95. Чернігів: ЧНПУ, 2011. С. 50–53.

17. Шпак В. Соціальна і національна зумовленість марксистської концепції. *Філософська думка*. 2003. № 4. С. 68–89.

18. Шпак В. Що ж таке «матеріалістичне розуміння історії»? [Рецензія на:] Ойзерман Т. Марксизм и утопизм. *Філософська думка*. 2006. № 3. С. 149–154.

19. Clement, C. (2023). *The History of Philosophy*. Avarang Books.

20. Flint, R. (2023). *The Philosophy of History in Europe*. BoD–Books on Demand.

21. Gangadean, S., Santora, A. (2022). *History of Philosophy: A Critical Analysis of Unresolved Disputes*. Public Philosophy Press.

22. Narejo, U. (2024). *History of Philosophy*. After Midnight Publishing.

Електронний ресурс

1. Боярська О. А., Поплавський О. О. Цивілізаційна парадигма С. Хантингтона та сучасна «лінія розлому» України. *Політологічний вісник*. 2015. Вип. 79. С. 301–311. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Poplavskiyi_Oleh/Tsyvilizatsiina_paradyhma_S_Khantynhtona_ta_suchasna_linii_razlomu_Ukrainy.pdf

2. Данильян О. Г., Тараненко В. М. *Філософія: підручник*. Харків: Право, 2012. 312 с. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/218519/mod_resource/content/1/філософія%20підручник%20данильян.pdf

3. Ковтун Н. *Філософія історії. Посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія*. Житомир, 2023. 132 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi82/0062231.pdf>

4. Коллінгвуд Р. Дж. *Ідея історії* / Пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 615 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Collingwood_Robin/Ideia_istorii.pdf

5. Петрушенко В. Л. *Філософія: підручник*. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с. URL: https://magnolia.lviv.ua/wp-content/uploads/2024/10/ilosofiaPetrushenko-V.L._zmist.pdf

6. *Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського*. Харків: Фоліо, 2017. 621 с. URL: <https://www.krkitr.kiev.ua/wp-content/uploads/2025/02/Філософія-підручник-Губерський-Л.В.1.pdf>

7. *Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука та ін.* Київ: Абрис, 2002. 750 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskiyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf

8. Ящук Т. І. *Філософія історії. Курс лекцій*. Київ: Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Питання для самоконтролю

1. Чому роздуми марксистів про історію людства відомі під назвою «історичний матеріалізм»?
2. Що є рушійною силою історичного процесу з погляду марксистів?
3. Скільки суспільно-економічних формацій в історії виділяє марксистська доктрина на різних етапах свого розвитку? Як характеризуються ці формації?
4. Як саме розглядає історичний процес та історичну пам'ять М. Бердяєв? Яку оцінку дає мислитель революційним змінам?
5. Що Вам відомо про походження та смислове наповнення терміну «цивілізація»?
6. Про які культурно-історичні типи веде мову М. Данилевський?
7. У який спосіб відбувається розвиток культур із погляду О. Шпенглера? Чому, на переконання дослідника, цивілізація являє собою мертво культуру?
8. Як характеризує О. Шпенглер історичну долю Європи? Чому мислитель дотримується песимістичного погляду на її майбутнє?
9. Скільки цивілізацій в історії людства виділяє А. Дж. Тойнбі? Як, на його думку, розвивається кожна цивілізація?
10. В чому полягає сутність учення А. Дж. Тойнбі про «виклики» та «відповіді»?
11. До числа представників якого підходу до осмислення історії – циклічного чи лінійного – доцільно віднести А. Дж. Тойнбі?
12. Який період в історії людства, за К. Ясперсом, є «осьовим часом»? Чому філософ дотримується такої думки?
13. На кому, на переконання К. Ясперса, лежить провина за злочини нацистів?
14. Яка різниця існує між «відкритим» та «закритим» суспільством з погляду К. Поппера?
15. Чим учення психоаналітика А. Адлера нагадує вчення Ф. Ніцше?
16. В чому полягає сутність сексуально-економічної теорії В. Райха?
17. Як саме Е. Фромм намагався поєднати психоаналіз із марксизмом? Які соціальні типи характерів виділяє цей дослідник?
18. Чим саме відомий Е. Фромм як дослідник нацизму?
19. Скільки т. зв. «хвиль» в історії людства відбулося з погляду Е. Тоффлера? Як філософ характеризує кожен з цих хвиль?
20. Як саме Е. Тоффлер осмислює феномен війни? Чи можна назвати цього дослідника пацифістом?
21. Що Вам відомо про ризоматичну концепцію історичного процесу?

22. Як, за С. Гантінгтоном, відбувається зіткнення різних цивілізацій? Чи можна уникнути цього конфлікту?

23. За яких обставин Ф. Фукуяма почав вести мову про «кінець історії»? В чому полягає сутність відповідної теорії та чи можна з нею погодитись?

24. В чому полягає сутність концепції «сильної держави», сформульованої Ф. Фукуямою?

25. Чим відомий Ф. Фукуяма як дослідник державного порядку?

Теми для дискусії

1. За М. Бердяєвим, «в історії все не вдається й разом із тим історія має сенс. Але сенс історії лежить за її межами та передбачає її кінець. Історія має сенс тому, що вона скінчиться. Історія, що не має кінця, була б безглуздою. Безкінечний прогрес є безглуздим». Що саме мав на увазі філософ? Чи можна погодитись / повністю погодитись із такою думкою?

2. Чи не є поняття «цивілізація» невдалим / застарілим? Яку альтернативу цьому поняттю можна запропонувати?

3. Чи має теорія «осьового часу» К. Ясперса слабкі місця? Якщо так, то які саме?

4. Чи погоджуєтеся Ви з висновком Е. Тоффлера про те, що в історії людства мали місце саме *три* хвили? Можливо, цю кількість треба зменшити / збільшити? Як, на Вашу думку, можна вдосконалити теорію Е. Тоффлера?

(Філософський диспут із цих питань рекомендується (за можливістю) провести на окремому відкритому занятті за участю професійних філософів та істориків (спостерігачів, консультантів, членів журі), а також команди студентів / магістрантів / аспірантів – майбутніх дослідників минулого).

Теми рефератів та наукових доповідей

1. Розвиток учень про класову боротьбу.
2. Критика марксистського тлумачення історії.
3. Позитивізм як чинник розвитку досліджень життя суспільства.
4. Філософсько-історичні акценти у творах А. Шопенгавера.
5. Ф. Ніцше про історичний процес.
6. Т. Карлайль та А. Бергсон про видатну особистість в історії.
7. Історія та її вивчення з погляду В. Дільтея.
8. Анархічні теорії XIX–XX ст.
9. Антивоєнні теорії XX ст.
10. С. Гантінгтон про Україну.
11. Ф. Фукуяма про Україну.

САМОСТІЙНА РОБОТА до теми № 6

Дослідницькі завдання для самостійної роботи

1. Продовжити заповнювати власний словник термінів із філософії історії.

2. Робота з першоджерелами:

а) самостійно опрацювати *два* (на вибір студента) першоджерела з наведеного переліку:

Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Marx_Karl/Ekonomichno-filosofski_rukopysy_1844_roku_zb.pdf

Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / пер. О. Буценко. Київ: Основи, 1994. 495 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popper_Karl/Vidkryte_suspilstvo_ta_oiho_vorohy_Tom_2.pdf

Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Том 1 / Пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. 614 с.

Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Том 2 / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ: Основи, 1995. 406 с.

Тоффлер Е. Третя Хвиля / З англ. пер. А. Євса. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.

Гантінгтон С. Новий світовий порядок у XXI столітті (Виступ Семюела Гантінгтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень (Україна) 18 жовтня 1999 року). URL: <https://www.ji.lviv.ua/n16texts/ganting.htm>

Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.

Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку [Текст]: від прадавніх часів до Французької революції / пер. з англ. Р. Корнута. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2019. 576 с.

Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Р. Корнута, Т. Цимбал. Київ: Наш Формат, 2019. 608 с.

Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1995. № 6 (28). С. 58–73.

Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1995. № 7 (29). С. 132–152.

Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1996. № 8 (30). С. 121–134.

Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1997. № 10 (32). С. 142–166.

Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1997. № 11 (33). С. 123–132.

Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 2004. № 12 (34). С. 137–150.

(Всі означені вище фрагменти знаходяться за посиланням: Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Oswald_Spengler/Padinnia_Zakhody_frahmenty.pdf?)

Ясперс К. До питання німецької провини (уривки) / пер. Р. Свято. URL: <https://uamoderna.com/images/archiv/28-2020/UM28Jaspers.pdf>

Ясперс К. Осьова епоха (фрагмент) / пер. Т. Возняка. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Jaspers_Karl/Osiova_epokha_frahment/

Ясперс К. Про сенс історії [1948] / пер. з нім. А. Гордієнка. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки: Хрестоматія*. Київ: Ваклер, 1996. С. 183–210.

б) скласти стислий конспект основних ідей обраних праць (15–20 с.) (Конспект разом зі словником термінів викладач перевіряє й оцінює наприкінці навчального семестру на останньому практичному занятті чи на передекзаменаційній консультації);

в) в письмовій формі (4–6 с.) висловити свою аргументовану згоду / незгоду з роздумами дослідників, праці яких були обрані.

(Висловлені студентом думки разом зі словником термінів та конспектами викладач перевіряє й оцінює наприкінці навчального семестру на останньому практичному занятті чи на передекзаменаційній консультації).

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

до теми № 6

(виконуються студентом

в разі необхідності отримання додаткових балів)

1. Підготовка відеопрезентації (може принести студенту до 5 балів)
а) підготувати відеопрезентацію (тривалість – 10–15 хвилин), що являтиме собою стислий огляд біографії та філософсько-історичних поглядів одного з мислителів, згадуваних під час вивчення теми № 6 (дивись: план семінару, перелік тем рефератів та наукових доповідей); бажано узгодити свій вибір героя відеопрезентації з викладачем. Відеопрезентація має містити портретні зображення, світлини, цитати із творів, схеми тощо;

б) продемонструвати відеопрезентацію студентській аудиторії та / чи викладачу, супроводжуючи показ власним коментарем, та відповіді на можливі питання глядачів.

2. Написання філософського есе (може принести студенту до 3 балів)

а) більш-менш детально ознайомитися з роздумами одного з мислителів, згадуваних під час вивчення теми № 6 (дивись: план семінару, перелік тем рефератів та наукових доповідей);

б) проаналізувати його ідеї, висловити свою аргументовану згоду / незгоду з ними;

в) свої думки викласти в есе (2–3 сторінки – до 6 тисяч друкованих знаків із пробілами), яке перевіряється та оцінюється викладачем.

Критерії успішності студентського есе: дивись Індивідуальні завдання до теми № 2.

////////////////////
ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ № 8-10
(6 годин)

■ Тема 7: ІСТОРИОСОФСЬКІ ПОШУКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

■■■➔ Мета

- розглянути та проаналізувати погляди на історичний процес та історичні студії, що розвивалися на теренах України від часів середньовіччя до п. чв. ХХІ ст.;
- вдосконалити навички критичного опрацювання наукових текстів;
- розвинути вміння формулювати проблемні питання, брати участь у наукових дискусіях на філософсько-історичні теми, правильно висловлювати власні аргументовані судження, дотримуватися етикету наукового спілкування.

📄 План

1. Міфологічні уявлення східних слов'ян про суспільне буття.
2. Історіософські ідеї киеворуських мислителів кінця Х–ХІІІ ст. («Слово про Закон та Благодать» св. митрополита Іларіона, «Повість минулих літ», «Повчання дітям Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім», Києво-Печерський патерик, повчання св. Серапіона Печерського (Володимирського) та ін.).
3. Філософське осмислення історії за доби Гетьманщини:
 - професори Києво-Могилянської академії про історичний процес;
 - історіософський вимір праці св. Іоанна (Максимовича) «Ліотропійон»;
 - філософсько-історичні ідеї дослідників вітчизняної історії («Літопис Самовидця», «Літопис Григорія Грабянки», «Літопис Самійла Величка», «Історія Русів»).
4. Осмислення історичного процесу у творчій спадщині М. Костомарова, Т. Шевченка та П. Куліша.
5. Погляди І. Франка на історію людства. Вчення про «поступ».
6. М. Драгоманов про життя суспільства.
7. Філософсько-історичні ідеї В. Антоновича та М. Грушевського.

8. Полеміка між Д. Донцовим та В. Липинським: історіософська складова.

9. Історія України у творчому доробку О. Довженка. Філософсько-історичні роздуми на сторінках «Щоденника».

10. «Про філософію історії» Д. Чижевського: основні ідеї праці.

11. В. Табачковський про історію людства.

12. «Історія», «метаісторія» та «постісторія»: історіософський компонент наукових студій С. Кримського.

13. Філософія історії М. Поповича.

➔ **Основні поняття:** Божий промисл (провидіння), Божа воля, народ, поступ, державництво, державно-політичний устрій, соціалізм, нація, національне питання, націоналізм, інтегральний націоналізм, «метаісторія», «постісторія».

Навчальна література

1. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Наук. думка, 1997. 285 с.

2. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2004. 488 с.

3. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Харків: Право, 2023. 424 с.

4. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. Харків: Право, 2012. 312 с.

5. Історія української філософії: підручник. Київ: Академвидав, 2008. 624 с.

6. Історія української філософії: Хрестоматія / Упорядник М. В. Кашуба. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2004. 356 с.

7. Ковтун Н. Філософія історії: посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія. Житомир, 2023. 132 с.

8. Кралюк П. М. Історія філософії України: підручник. Київ: КНТ, 2015. 652 с.

9. Найчук А. В., Ганаба С. О. Філософія історії: навч. посібн. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 204 с.

10. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навч. посіб.: Вища школа: Т-во «Знання», КОО, 1999. 543 с.

11. Петрушенко В. Л. Філософія: підручник. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с.

12. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. / За заг. ред. І. Предборської. 2012. 230 с.

13. Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії: навч. посіб. Київ: Україна, 2000. 512 с.

14. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2017. 621 с.

15. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій: навч. посібн. Київ: Либідь, 2004. 536 с.

★ Наукова література

1. Артюх В. Позитивізм в історіософії Івана Франка. *Філософські науки: збірник наукових праць*. Суми: СумДПУ ім. А. Макаренка, 2007. С. 122–128.

2. Артюх В. Про історіософію Дмитра Донцова. *Проблеми гуманітарних наук: наукові записки ДДПУ ім. І. Франка*. Дрогобич: НВЦ «Каменярь», 2002. Випуск десятий. С. 57–66.

3. Березинець В. Історіософія М. Грушевського: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1996. 20 с.

4. Білодід В. Володимир Антонович: недержавність українців. *Філософська думка*. 2008. № 2. С. 61–77.

5. Бовгиря А. М. «Літопис Грабянки»: питання першооснови. *Український історичний журнал*. 2003. № 4. С. 75–88.

6. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.). Харків: Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. 480 с.

7. Богун К. М. Тема страху в тексті «Повчання дітям» Володимира Мономаха. *Релігія. Філософія. Культура: матеріали Міждисциплінарної всеукраїнської науково-теоретичної конференції (м. Чернігів, 29 жовтня 2015 р.)*. Чернігів: ЧНПУ, 2016. С. 72–75.

8. Бойко М. П. Культурологічно-філософська дилема формування громадянського суспільства в Україні в ідеях Кирило-Мефодіївського товариства. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 115. С. 241–244.

9. Варзар І. Про історіологічні смисли ХХ сторіччя [Рецензія на:] Попович М. ХХ Червоне Століття. *Філософська думка*. 2006. № 3. С. 142–148.

10. Ващенко В. В. «Історія як фізика»: М. Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 138–152.

11. Ващенко В. «Дослідницька програма» М. Грушевського та проблеми критеріїв оцінки його інтелектуальної ініціативи. *Київська старовина*. 2008. № 3. С. 60–84.

12. Витанович І. Уваги до методології та історіософії М. Грушевського. *Український історик*. 1966. №1-2. С. 32–52.

13. Гончар О. Т. Українофільська діяльність М. Костомарова у дзеркалі його епістолярію (середина 1850-х – початок 1860-х рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 34–49.
14. Гончарук П. С. До питання про еволюцію історичних поглядів П. О. Куліша. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: філософські науки. Кулішеві читання з філософії етнокультури / За ред. проф. В. А. Личковаха. Збірник*. Чернігів, ЧДПУ, 2009. № 66. С. 9–14.
15. Горбач Н. Філософські переконання Івана Франка. Львів, 2006. 112 с.
16. Горенко Л. І. «Історія Русів» як джерело культурологічних рецепцій 80-х років XVIII – першої половини XIX століття. *Культура і Сучасність: альманах*. Київ: Міленіум, 2010. № 2. С. 101–107.
17. Жмир В. Анархізм у світі і в Україні. *Філософська думка*. 2008. № 4. С. 3–24.
18. Іщенко Ю. Пошук моделей національної ідентичності (порівняльний аналіз історіософського дискурсу М. Данилевського і Д. Донцова). *Політологічні читання*. 1994. № 2. С. 145–188.
19. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Харків: ХДАК, 2008. 288 с.
20. Кислюк К. В. Українська історіософія та західноєвропейська філософія історії: механізм та етапи взаємодії. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Український Центр духовної культури, 2006. Випуск 57. С. 125–135.
21. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 489 с.
22. Кіян О. І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича. *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 159–174.
23. Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича. *Філософська думка*. 2006. № 3. С. 108–133.
24. Колесніков К. Українська історична думка та історіософія на рубежі XIX – XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999. 17 с.
25. Мащенко С. Т. Апологія Пантелеймона Куліша : Монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2020. 128 с.
26. Мащенко С. Т. Козацтво як суб'єкт української історії в інтерпретації П. Куліша. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: філософські науки. Кулішеві читання з філософії етнокультури / За ред. проф. В. А. Личковаха. Збірник*. Чернігів, ЧДПУ, 2009. № 66. С. 14–20.
27. Мащенко С. Т. Філософські обрії Олександра Довженка: Монографія. Чернігів, 2004. 124 с.

28. Михайленко С. Народ у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Київська старовина*. 2008. № 5. С. 27–39.
29. Моця О. П. До вивчення джерельної бази «Повісті временних літ». *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 144–149.
30. Нельга О. Етнос, народ, нація як поняття і соціокультурні феномени. *Філософська думка*. 2006. № 4. С. 36–55.
31. Ніколенко В. В. Наукова спадщина М. С. Грушевського та її значення для становлення соціологічної теорії в Україні. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21. № 10. С. 77–86.
32. Остапчук Г. О. Історія як об'єкт філософської рефлексії в творчому спадку В. Липинського. *Філософія в умовах сучасних соціокультурних викликів: Всеукраїнська науково-теоретична конференція (11–12 жовтня 2012 р.): Матеріали доповідей та виступів*. Черкаси, 2012. С. 51–57.
33. Передерій І. Історіософські погляди В'ячеслава Липинського дореволюційного періоду. *Гілея*. 2012. Вип. 58. №3. С. 115–120.
34. Пінчук Ю. З історії творчих взаємин П. О. Куліша та М. І. Костомарова. *Історичний журнал*. 2009. № 6. С. 95–99.
35. Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ: Наук. думка, 2009. 348 с.
36. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 1. С. XL-LXXIII.
37. Скринник М. «Історія Русів»: проблема національної самоідентифікації. *Філософська думка*. 2007. № 4. С. 94–116.
38. Слесаренко О. Історіософія М. Драгоманова. *Гілея*. 2012. Вип. 61. № 6. С. 21–25.
39. Чорна Л. С. Філософські ідеї суспільного миру і національної єдності в творчості чернігівських мислителів. *Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України: Зб. наук. статей / За ред. проф. В. А. Личковаха*. Чернігів, 2007. С. 73–80.
40. Чорний О. О. Філософсько-антропологічні та моральні ідеї чернігівських мислителів ХVІІ–ХVІІІ ст. та їх роль у збереженні національної єдності України. *Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України: Зб. наук. статей / За ред. проф. В. А. Личковаха*. С. 65–72.
41. Шакун Н. В. Особливості становлення неklasичної парадигми тлумачення історії в українській філософії ХІV – поч. ХХ ст. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: філософські науки. Некласична філософія моралі, мистецтва, релігії. Збірник*. Чернігів, ЧДПУ, 2007. № 51. С. 156–160.
42. Шакун Н. В. Переміна парадигми інтерпретації історії в українській філософії ХІХ ст. Автореферат... к. філос. н. Спец. 09.00.05 – Історія філософії. Дніпропетровськ, 2006. 16 с.

43. Яременко В. І. Історіософський зміст Шевченкових «Гайдамаків» (до 170-річчя виходу поеми). *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 159–179.

44. Яременко В. І. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 174–188.

45. Ясь О. В. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті XIX – 20-ті рр. XX ст.) [Рецензія]. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 228–231.

46. Ясь О. В. В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 75–95.

47. Ящук Т. [Рецензія на:] Кислюк К. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. *Філософська думка*. 2008. № 4. С. 150–153.

Електронний ресурс

1. Витанович І. Уваги до методології та історіософії М. Грушевського. *Український історик*. 1966. №1-2. С. 32–52. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2644/file.pdf>

2. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: Підручник. Харків: Право, 2012. 312 с. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/218519/mod_resource/content/1/філософія%20підручник%20данильян.pdf

3. Ковтун Н. Філософія історії. Посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія. Житомир, 2023. 132 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi82/0062231.pdf>

4. Кралюк П. М. Історія філософії України: підручник. Київ: КНТ, 2015. 652 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kraliuk_Petro/Istoriia_filosofii_Ukrainy.pdf

5. Малиновський М. О. Українська історіософія: стан і перспективи вивчення. URL: https://ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/nauk_vid/rio_old_2017/vh/v44/04.pdf

6. Петрушенко В. Л. Філософія: Підручник. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с. URL: https://magnolia.lviv.ua/wp-content/uploads/2024/10/FilosofiiiaPetrushenko-V.L._zmist.pdf

7. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2017. 621 с. URL: <https://www.kpkitp.kiev.ua/wp-content/uploads/2025/02/Філософія-підручник-Губерський-Л.В.1.pdf>

8. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука та ін. Київ: Абрис, 2002. 750 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf

9. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. Київ: Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Питання для самоконтролю

1. Які відповіді на питання щодо історії світу та людства давала давньослов'янська міфологія?
2. Чи були притаманні поглядам киеворуських мислителів-християн кінця X–XIII ст. провіденціалізм та теодицея? Доведіть це на конкретних прикладах.
3. Які думки про історичний процес ми зустрічаємо у творчому доробку професорів Києво-Могилянської академії?
4. Дайте характеристику історіософським ідеям, висловленим а) на сторінках праці св. Іоанна (Максимовича) «Іліотропіон» та б) в поетичній спадщині цього видатного вітчизняного ієрарха.
5. Які загальні уявлення про життя суспільства мали автори праць із української історії, що жили у XVII – на поч. XIX ст.?
6. Виділіть та схарактеризуйте основні філософсько-історичні ідеї М. Костомарова. Оцініть їх вплив на погляди інших кирило-мефодіївців.
7. Вияв яких саме переконань Т. Шевченка відносно світової та вітчизняної історії ми знаходимо у його живописній, поетичній, драматичній, прозовій та епістолярній спадщині?
8. В чому полягає специфіка історіософських поглядів П. Куліша? Чи змінювались ці погляди на різних етапах його дослідницьких пошуків?
9. Як відбувається поступ в історії людства на думку І. Франка? Що саме, за Франком, є критерієм поступу?
10. В чому полягає прогрес суспільства з погляду М. Драгоманова?
11. Які принципи лежать в основі суспільного розвитку за В. Антоновичем та М. Грушевським?
12. В чому полягає різниця між філософсько-історичними поглядами Д. Донцова та В. Липинського?
13. Виділіть та схарактеризуйте основні думки щодо історичного процесу, висловлені у творчому доробку О. Довженка. Як саме «батько» українського кінематографу розмірковував про історію України, як ставився до тоталітаризму, до війни та миру?
14. Які філософсько-історичні ідеї Д. Чижевського Вам відомі?
15. В чому полягає сутність ідей про історію людства В. Табачковського?
16. Які думки щодо історичного процесу висловлював С. Кримський? Чи існують, за Кримським, якісь закони історії?
17. Чим саме відомий український філософ М. Попович як дослідник історії?

Теми для дискусії

1. Зверніть увагу на наступні цитати:

«Історія світу – це біографії великих людей» (Т. Карлайль).

«... Чому це в усіх історіях ведуть мову про видатних державних діячів, іноді про закони та установи, але ніби нехтують життям народної маси? Бідний мужик-землероб-трудівник ніби не існує для історії; чому історія не каже нам нічого про його побут, про його духовне життя, про його почуття, спосіб його радощів та скорбот?» (М. Костомаров).

Співставте ці думки та висловіть Ваш погляд на порушене питання.

2. Зверніть увагу на наступні цитати:

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля...
Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя...

(Т. Шевченко, «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»)

«...Що се за якась «своя» мудрість і «своя» правда? Правда, т. є. загальні закони природи і життя, для всіх людей по цілім світі однака, і ділити її по народностям не можна. Мудрість, т. є. певна, для даної пори найвища сума образования і знання, правда, що не однака, але змінюється з історичним розвитком науки. Мудрість затим, мірена тою загальнонауковою мірою, буде так само інтернаціональна, як і наука...

Ба навіть слова «В своїй хаті своя воля» не видержать критики. Не мовимо вже о минувшім, о історії: ми ж досі ніколи не мали в своїй хаті своєї волі. Але ж і в будущині воля в нашій, українській хаті неможлива без рівночасної волі у всіх сусідніх нам слов'янських хатах, а й тота знов неможлива без волі в цілій Європі, в цілій людськості. Значиться, і воля, свобода, коли має бути правдивою, повною волею у нас, мусить ґрунтуватися на волі межинародній, загальнолюдській».

(І. Франко, «Хуторна поезія» П. А. Куліша»)

Співставте ці думки та висловіть Ваш погляд на порушені питання.

(Філософську дискусію рекомендується (за можливістю) провести на окремому відкритому занятті за участю професійних філософів, істориків та літературознавців (спостерігачів, консультантів, членів журі), а також команди студентів / магістрантів / аспірантів – майбутніх дослідників історії людства та українських літературних традицій).

САМОСТІЙНА РОБОТА до теми № 7

Дослідницькі завдання для самостійної роботи

1. Завершити заповнення власного словника термінів з філософії історії (наприкінці навчального семестру в ньому повинні бути визначення не менше 70 термінів);

2. Робота з першоджерелами:

а) самостійно опрацювати *два* (на вибір студента) першоджерела з наведеного переліку:

Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>

Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990. 558 с. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar.htm>

Повість минулих літ / переказ В. Близнеця. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 288 с.

Патерик Києво-Печерський / Упорядкування, адаптація українською мовою І. Жиленко. Київ: КМ Academia, 2001. 348 с. URL: <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm>

Слова Серапіона Печерського (Володимирського). URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr45.htm>

Жиленко І. Святий Серапіон Печерський – маловідомий український письменник XIII ст. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/serap.htm>

Слово о плъку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви, Київ, 1967. 524 с. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl.htm>

Іван (Максимович). Алфавіт. Театрон. Епіграми. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus152.htm> (звернути увагу на вірші «Річ до царя Александра», «Не сторожа велика...», «Любов'ю Август...», «Хто скіпетром...»).

Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с. URL: <http://litopys.org.ua/samovydy/sam.htm>

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ: Т-во «Знання» України, 1992, 192 с. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>

Величко С. В. Літопис: [в 2-х томах] / Пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; [відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ: Дніпро, 1991. 371 с.

Літопис Самійла Величка (Уривки). URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_33.htm

Історія Русів / Пер. І. Драча. URL: <http://litopys.org.ua/istrus/rusiv.htm>

(Уривки з «Літопису Григорія Грабянки», «Літопису Самійла Величка» та «Історії Русів» дивись у виданні:

Українська література XVIII ст. / Вступна стаття, упорядкування і примітки О. В. Мишанича. Київ: Наукова думка, 1983. 696 с.)

Костомаров М. Книга буття українського народу. Київ: Либідь, 1991. 38 с.

Костомаров М. Книги биття українського народу. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1051>

Шевченко Т. Г. Автобіографія. Прогулка с удовольствием и не без морали. Харьков, 2013. 384 с. (дивись: повість «Прогулянка з задоволенням і не без моралі»).

Шевченко Т. Г. Кобзар. Вперше зі щоденником автора. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 960 с. (дивись: поетичні твори Т. Шевченка, присвячені питанням історії («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...», «Гайдамаки» тощо), та / або його щоденник).

Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev.htm> (дивись: поетичні твори, присвячені питанням історії та / або щоденник та / або листи).

Шевченко Т. Г. Твори у п'яти томах. Т. 5. Щоденник. Вибрані листи. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1971. 544 с. (дивись: щоденник та / або листи).

Куліш П. О. Вибрані твори. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1969. 560 с. (роман «Чорна рада»).

Куліш П. О. Граматка. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/Kulich/Hramatka/> (особливу увагу звернути на частини «Погляд на Божу правду, котрою держитця світ», С. 45–61, «Коротенька Священна історія», С. 63–78, «Слово до письменних», С. 146–149.).

Франко І. Що таке поступ? [1903]. І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1986. С. 300–348.

Франко І. Що таке поступ? URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Franko/Scho_take_postup7/

Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. У шести частинах. Ч. 1. Київ: Видавництво «Українознавство», 1996. 288 с.

Донцов Д. Націоналізм. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16829>

Липинський В. К. Листи до Братів-Хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму [1926 р.]. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Lypynskiy_Viacheslav/Lysty_do_Brativ-Khliborobiv_pro_ideiu_i_organizatsiiu_ukrainskoho_monarkhizmu.pdf

Чижевський Д. Про філософію історії [1925]. Д. Чижевський. *Філософські твори у чотирьох томах*. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 2. С. 7-13.

Довженко О. Щоденник. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=872>

Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г. Суспільні закони та їх дія. Київ: Наукова думка, 1995. 212 с.

Табачковський, Віталій Георгійович. Людина - Екзистенція - Історія. Київ, 1996. 123 с.

Кримський С., Павленко Ю. Цивілізаційний розвиток людства. Київ: Фенікс, 2007. 315 с.

Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 367 с.

Кримський С. Роздуми історіософа. Про багатогранну роль «учительки життя». *День*. 2001. 27 жовтня. С. 6.

Кримський С. Смысл постісторії. *Філософська думка*. 2006. № 4. С. 22-35.

Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 887 с.

Під час вибору двох першоджерел для аналізу та для ознайомлення з ними можна скористатися й наступними виданнями:

Українська історіософія (XIX - XX ст.): антологія: у 2 частинах / упор. В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2011. Ч. 1. 250 с. URL: https://www.academia.edu/4108203/Українська_історіософія_XIX_XX_ст_Антологія_у_2_частинах_Ч_1

Українська історіософія (XIX - XX ст.): антологія: у 2 частинах / упор. В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2011. Ч. 2. 271 с. URL: <https://www.academia.edu/4108209>

б) скласти стислий конспект основних філософсько-історичних ідей обраних праць (12-15 с.)

(Конспект разом зі словником термінів викладач перевіряє й оцінює наприкінці навчального семестру на останньому практичному занятті чи на передекзаменаційній консультації);

в) в письмовій формі (4-6 с.) висловити свою аргументовану згоду / незгоду з роздумами дослідників, праці яких були обрані.

(Висловлені студентом думки разом зі словником термінів та конспектами викладач перевіряє й оцінює наприкінці навчального семестру на останньому практичному занятті чи на передекзаменаційній консультації).

3. До останнього (підсумкового) практичного заняття написати есе (обсяг 2–3 сторінки – до 6 тисяч друкованих знаків із пробілами), присвячене філософії історії як галузі філософських знань.

У творі обов'язково слід:

- висловити своє враження від прослуханого курсу;
- узагальнити отримані знання про філософію історії та її призначення;
- висловити власну думку щодо пізнавального, прогностичного та виховного потенціалу філософії історії, а також щодо можливих перспектив її розвитку;
- висловити власні пропозиції стосовно удосконалення курсу «Філософія історії» в майбутньому.

Критерії успішності студентського есе: дивись Індивідуальні завдання до теми № 2.

Викладач має ознайомитися зі студентськими роботами, оцінити їх, здійснити їх стислий аналіз та висловити свої враження від прочитаного, спілкуючись із студентами під час передекзаменаційної консультації.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ до теми № 7

(виконуються студентом в разі необхідності
отримання додаткових балів)

1. Підготовка відеопрезентації (може принести студенту до 5 балів):

а) підготувати відеопрезентацію (тривалість – 10–15 хвилин), що являтиме собою стислий огляд біографії та філософсько-історичних поглядів одного з мислителів, згадуваних під час вивчення теми № 7 (дивись: план семінару); бажано узгодити свій вибір героя відеопрезентації з викладачем. Відеопрезентація має містити портретні зображення, світлини, цитати із творів, схеми тощо;

б) продемонструвати відеопрезентацію студентській аудиторії та /чи викладачу, супроводжуючи показ власним коментарем, та відповісти на можливі питання глядачів.

2. Написання філософського есе (може принести студенту до 3 балів):

а) більш-менш детально ознайомитися з роздумами одного з мислителів, згадуваних під час вивчення теми № 7 (дивись: план семінару);

б) проаналізувати його ідеї, висловити свою аргументовану згоду /незгоду з ними;

в) свої думки викласти в есе (2–3 сторінки – до 6 тисяч друкованих знаків із пробілами), яке перевіряється та оцінюється викладачем.

Критерії успішності студентського есе: дивись Індивідуальні завдання до теми № 2.

3. Підготовка 30 (тридцяти) питань до інтелектуального змагання з філософії історії (може принести студенту до 5 балів).

Рекомендації щодо питань:

а) питання має бути пов'язаним із тематикою курсу «Філософія історії»;

б) питання має бути цікавим і (за можливістю) розсудливо заплутаним – таким, пришвидшений пошук відповіді на яке наразиться на певні труднощі, що долаються завдяки, зокрема, добрим знанням навчального матеріалу, загальній ерудиції та вмінню логічно мислити;

в) вітаються відеопитання (підготовлені з використанням тих чи тих зображень, анімацій тощо);

г) вітається пристойна дотепність питань.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ЗМАГАННЯ З ВОЛОДІННЯ ЗНАННЯМИ З ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

На одному з останніх практичних занять доцільно (за потреби та можливості) провести інтелектуальне змагання, яке допоможе студентам у ігровій формі повторити та краще засвоїти вивчений матеріал, а також отримати бонусні бали й навіть (у разі виявлення дійсно високого рівня знань) високий (від В/83 – до А/100 балів) підсумковий бал автоматично.

Викладач (чи його асистент) розділяє групу студентів на 2–3 команди та починає задавати всім командам одночасно питання (з підготовленого заздалегідь переліку питань із філософії історії). Протягом 1 (однієї) хвилини команди, обговорюючи питання (без послуговування допоміжними матеріалами, як-от конспектами, словниками тощо), мають знайти вірну відповідь на нього, а потім записати її на спеціальному аркуші, що здається викладачеві (чи його асистенту). Викладач оцінює відповідь та оголошує, яка команда впоралася із поставленим завданням. Аркуш для запису відповідей повертається команді: відбувається перехід до розгляду нового питання.

Бажано, щоб 1–2 питання для своїх суперників підготувала кожна команда (при цьому вітаються доречні й цікаві питання з використанням відео- чи аудіоматеріалів та ін.).

Після 10 (десяти) – 15 (п'ятнадцяти) раундів, під час кожного з яких команди шукали відповідь на 1 (одне) питання, викладач підбиває підсумок змагання й оголошує команду-переможницю. (Вельми доцільно, щоб за змаганням спостерігали запрошені на заняття гості, – наприклад, філософи, культурологи, історики, археологи, музейні працівники та ін. Ці гості за бажанням можуть стати членами журі, брати участь у визначенні переможців та, звісно, задавати командам свої питання).

З погляду оптимізації навчально-виховного процесу перспективною постає й участь у змаганні команди майбутніх фахівців у галузі історичних наук або культурології, що, звісно, потребує попередніх консультацій та домовленостей із ними та їх викладачами (щодо дати та часу проведення заходу, бонусних балів тощо).

Учасники та учасниці команди-переможниці отримують максимальний бал за практичне заняття (3 (три)). Інші учасники та учасниці інтелектуального змагання отримують менші бали в залежності від того, з якою кількістю питань та наскільки успішно вони змогли впоратися.

Учасників та учасниць, які виявили особливу конструктивну активність, вражаючий інтелектуальний хист та володіння вивченим матеріалом, доцільно винагородити певним заохочувальним бонусом – додатковими балами, кількість яких визначається членами журі, або навіть виставленням високого підсумкового балу (за умови наявності в них великої кількості балів за роботу на заняттях із філософії історії протягом навчального семестру).

СТРУКТУРА ПРОГРАМИ КУРСУ
«ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ»
ОПИС ПРЕДМЕТУ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Курс: підготовка бакалаврів	Напрямок, спеціальність, освітньо- кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів ECTS: 5 Модулів: 1 Змістовних модулів: 2 Загальна кількість годин: 150 Тижневих годин: 10	Спеціальність 033 Філософія освітньо- кваліфікаційного рівня <i>бакалавр</i>	Рік підготовки: 4 Семестр: 1 (7) Лекції (<i>теоретична підготовка</i>): 20 год. Практичні: 20 год. Самостійна робота: 110 год. Вид контролю: <i>екзамен</i>

Мета:

– розкриття змісту філософії історії (історіософії) як галузі філософських знань та ознайомлення з найвідомішими вітчизняними та зарубіжними філософсько-історичними доктринами.

Завдання:

– з'ясування сутності філософії історії, ознайомлення з її базовими поняттями, аналіз її структури, призначення та зв'язку з іншими науками;

– здійснення огляду теоретичного виміру філософії історії як дослідження історичної науки та історичного процесу;

– характеристика найвідоміших вітчизняних та зарубіжних філософсько-історичних учень різних епох.

**ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**

№ Т е м и	Тема	Кількість годин			Форми контролю	Макси- мальна кількість балів
		Лекції	Семінари	Самостійна робота		
Змістовний модуль І. Теоретичний вимір філософії історії						
1	Вступ до вивчення філософії історії	4	2	10	Перевірка конспекту лекцій (наприкінці семестру) Перевірка роботи на семінарі Перевірка особистого словника з філософії історії, конспекту само- стійної роботи та студент- ських роздумів (у письмовій формі) (наприкінці семестру)	1 3 3
2	Історичний процес як предмет філософії історії	6	4	30	Перевірка конспекту лекцій (наприкінці семестру) Перевірка роботи на семінарах Перевірка особистого словника з філософії історії, конспекту само- стійної роботи та студентських роздумів (у письмовій формі) (наприкінці семестру)	1,5 5
	Всього:	10	6	40	-	19,5

№ Т е м и	Тема	Кількість годин			Форми контролю	Макси- мальна кількість балів
		Лекції	Семінари	Самостійна робота		
Змістовний модуль II. Історія філософсько-історичних пошуків людства						
3	Історіософські вчення Давнього світу	2	-	5	Перевірка конспекту лекцій (наприкінці семестру) Перевірка конспекту самостійної роботи та студентських роздумів (у письмовій формі) (наприкінці семестру)	0,5 2
4	Філософія історії доби Середньовіччя	2	-	5	Перевірка конспекту лекцій (наприкінці семестру) Перевірка конспекту самостійної роботи та студентських роздумів (у письмовій формі) (наприкінці семестру)	0,5 2
5	Філософія історії епохи Модерну	6	-	10	Перевірка конспекту лекцій (наприкінці семестру) Перевірка конспекту самостійної роботи та студентських роздумів (у письмовій формі) (наприкінці семестру)	1,5 4
6	Історіософські концепції сер. XIX – п. чв. XXI ст.	-	8	25	Перевірка роботи на семінарах Перевірка особистого словника з філософії історії, конспекту самостійної роботи та студентських роздумів (у письмовій формі) (наприкінці семестру)	12 5

№ Т е м и	Тема	Кількість годин			Форми контролю	Макси- мальна кількість балів
		Лекції	Семінари	Самостійна робота		
7	Історіософські пошуки на теренах України	-	6	25	Перевірка роботи на семінарах Перевірка особистого словника з філософії історії, конспекту самостійної роботи та студентських роздумів (у письмовій формі) (наприкінці семестру) Перевірка філософського есе (наприкінці семестру)	9 6 3
	Всього:	10	14	70		45,5
Форми модульного контролю: підсумкове тестове завдання – до 10 балів						
	Всього:	20	20	110	-	75

**РОЗПОДІЛ БАЛІВ,
що присвоюються СТУДЕНТАМ**

Модулі \ Вид роботи	Модуль 1 (балів)	Модуль 2 (балів)	Разом (балів)
Лекції	2,5	2,5	5
Практичні	9	21	30
Самостійна робота	8	22	30
Підсумковий контроль			10
Семестровий контроль	Екзамен		До 25
Разом			100

Шкала оцінювання

- 90–100 балів – відмінно (A);
- 83–89 балів – дуже добре (B);
- 75–82 балів – добре (C);
- 68–74 балів – задовільно (D);
- 60–67 балів – достатньо (E);
- 35–59 балів – незадовільно з можливістю повторного складання (FX);
- 1–34 балів – незадовільно з обов'язковим повторним курсом (F).

ЗАГАЛЬНІ КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ, НАВИЧОК ТА УМІНЬ СТУДЕНТІВ

Передбачено, що упродовж навчального семестру студент зможе набрати за різними видами робіт до 75 балів, а на екзамені – до 25 балів.

Поточний контроль здійснюється під час проведення лекцій, практичних занять та (в разі необхідності) під час передекзаменаційної консультації.

Конспекти лекцій перевіряються викладачем наприкінці навчального семестру (на останньому семінарському занятті або під час передекзаменаційної консультації). Перевіряючи конспект, викладач звертає увагу на:

- наявність у студента / студентки конспекту всіх **10 (десяти)** лекцій;
- загальний обсяг конспекту (цей обсяг має в цілому відповідати обсягу матеріалу, що його мали можливість засвоювати студенти на лекційних заняттях, – не менше 25–30 сторінок рукописного тексту);
- якість конспекту (наявність у ньому основ змісту кожної теми, що розкривалася на лекції, наявність основних понять, які згадувалися викладачем, а також вигляд обкладинки та сторінок рукописного конспекту, акуратність заповнення зошиту).

Під час проведення лекційних занять викладач здійснює поточний контроль, беручи до уваги сумлінність студентів, їхню дисциплінованість, старанність, рівень активності: лектор задає їм звичайні та проблемні питання з теми, перевіряє їхні знання з інших тем та раніше вивчених дисциплін, запрошує до обговорення певних теоретичних проблем, заохочує гідний спільний філософський пошук істини, а також (у разі необхідності) може запропонувати студентам розв'язати тестові завдання чи написати контрольну роботу.

За конспект, належно підготовлений протягом одного лекційного заняття, студент / студентка отримує пів (0,5) бала. Відповідно, за конспект усіх лекцій викладач може виставити до п'яти (5) балів. (Безперечно, ця оцінка може бути знижена в разі невідповідності конспекту означеним вище критеріям). Відсутнім на лекційному занятті студентам рекомендується вчасно (до передекзаменаційної консультації) переписати конспект у своїх одногрупників.

На *практичних заняттях (семінарах)* викладач перевіряє рівень знань студентів, їхні вміння працювати з навчальними посібниками, науковою літературою та першоджерелами, осмислювати та засвоювати прочитаний матеріал, виступати перед слухацькою аудиторією, робити власні висновки, формулювати проблемні питання з тем, які вивчаються, брати достойну участь у філософських дискусіях, готувати та коментувати відеопрезентації тощо. Найвища оцінка за одне практичне заняття складає до трьох (3) балів. Таким чином, за всі

семінари, що мають відбутися протягом навчального семестру, студенти можуть отримати до двадцяти (30) балів.

Окрім того, студенти мають вивчати низку питань, які традиційно виносяться на *самостійне опрацювання*. При цьому студент / студентка повинні зважати на методичні рекомендації розробника курсу, що допоможе їм як зекономити свій час та зусилля, так і виконати відповідні завдання на більш-менш високому професійному рівні. В межах самостійної підготовки студенти вивчають та коментують наукові праці та першоджерела, працюють над створенням власного словника термінів із філософії історії, готують есе (за необхідності реферати, відеопрезентації тощо). Викладач оцінює успішність самостійного виконання студентами різних завдань, перевіряючи підготовлені ними матеріали та висловлені в письмовій формі власні роздуми, пропонуючи виступити із підготовленими матеріалами (відеопрезентацією чи рефератом) перед аудиторією, вдаючись до усного опитування майбутніх філософів, дискутування з ними на філософсько-історичні теми. За кожен підготовлений конспект наукової праці або першоджерела, винесених на самостійне опрацювання, разом із власним коментуванням їхнього змісту студенти отримують до двох (2) балів. За подолання кожного етапу зі створення власного словника з філософії історії (мається на увазі знайдення дефініцій основних понять до кожної з чотирьох тем семінарів) – до одного (1) балу; окрім того, за весь добре підготовлений і оформлений словник наприкінці навчального семестру студенти отримують ще один (1) «бонусний» бал. Філософське есе, яке має бути підготовленим наприкінці семестру, оцінюється до трьох (3) балів. Максимальна кількість балів, які, як передбачається, може отримати студент / студентка за виконання самостійної роботи, складає тридцять (30) балів.

Індивідуальні завдання передбачені для студентів, які з певних причин не спромоглися набрати бажану ними або необхідну для допуску до іспиту кількість балів. Водночас вони можуть зацікавити й тих студентів, які виявляють інтерес до посиленої науково-дослідницької роботи. Гідне виконання студентами таких завдань допоможе їм як набрати більшу кількість балів, так і більш результативно реалізувати свій науковий потенціал, виступаючи на конференціях, присвячених філософським питанням, готуючи тези своїх виступів та статті до різних видань, беручи участь у наукових олімпіадах. Безумовно, в цих випадках студент здобуває додаткові («бонусні») бали й пізніше може бути звільнений викладачем від обов'язкового розв'язання завдань підсумкового тесту чи навіть від складання іспиту з філософії історії, отримуючи високу екзаменаційну оцінку автоматично.

ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ З ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

1. Як краще перекласти з дав.-гр. слово *історія*, від якого й походить широковживаний нині термін «історія»?

- а) «оповідь»;
- б) «подія»;
- в) «буття суспільства»;
- г) «наставниця життя».

2. Поняття «філософія історії» було введено до наукового вжитку:

- а) Г. В. Ф. Гегелем;
- б) Р. Дж. Коллінгвудом;
- в) Й. Г. Гердером;
- г) Вольтером.

3. Яка з наведених нижче дефініцій найповніше розкриває сутність філософії історії?

- а) філософія історії – це загальна теорія історичного наративу;
- б) філософія історії – це дослідження проблеми чинників історичного процесу;
- в) філософія історії – це загальна теорія історичних досліджень та історичного процесу;
- г) філософія історії – це розробка методології вивчення історичного процесу.

4. Філософія історії включає в себе:

- а) палеонтологію;
- б) естетику історії;
- в) палеографію;
- г) історію філософії.

5. На думку якого дослідника наївним є той історик, який вірить, що «досягнув рівня об'єктивності, який дозволяє йому змальовувати події минулого так, як вони дійсно відбувалися», і насправді історія вивчається нами для того, щоб «пояснити проблеми сьогоденного дня»?

- а) Геродота;
- б) Л. Ранке;
- в) К. Поппера;
- г) Полібія.

6. Теорія, за якою визначальну роль у розвитку суспільства відіграють клімат, природні ресурси, ландшафт, характер ґрунтів та інші подібні чинники, називається:

- а) кліматичним детермінізмом;
- б) біологічним детермінізмом;
- в) екологічним детермінізмом;
- г) географічним детермінізмом.

7. Оберіть із наведеного нижче переліку поняття, яким *не* позначається жоден із трьох принципів політичного життя суспільства, що про них веде мову китайський дослідник Сима Цянь.

- а) вень;
- б) жень;
- в) цзін;
- г) чжун.

8. У «Політиці» Арістотеля ми знаходимо думку, що війна – це:

- а) «засіб для придбання власності»;
- б) «засіб для оздоровлення суспільства»;
- в) «засіб для розвитку демократії»;
- г) «засіб для уникнення тиранії».

9. У якому творі блаженного Августина Аврелія нас зустрічає розлогий виклад історіософських ідей цього мислителя?

- а) «Про град Божий»;
- б) «Сповідь»;
- в) «Християнська наука»;
- г) «Про прекрасне та відповідне».

10. Оберіть із наведеного нижче переліку прізвище філософа, якому належать наступні цитати: «Жодна секретна мирна угода не може вважатися дійсною, якщо в ній є мовчазний привід для майбутньої війни» та «Жодна держава не має силою втручатись у Конституцію або уряд іншої держави».

- а) Г. В. Ф. Гегель;
- б) Г. Гроцій;
- в) А. Шопенгавер;
- г) І. Кант.

11. Як Г. В. Ф. Гегель називає стадію розвитку світового духу, що, на думку цього мислителя, позначена повноцінним усвідомленням принципу свободи та його успішним утіленням у життя?

- а) «східне царство»;
- б) «грецьке царство»;
- в) «римське царство»;
- г) «германське царство».

12. З погляду марксистів, рушійною силою історії виступає:

- а) капіталізм;
- б) класова боротьба;
- в) комунізм;
- г) національна ідея.

13. Хто з найвідоміших дослідників історії людства відомий, зокрема, своєю концепцією «виклик-і-відгук»?

- а) О. Шпенглер;
- б) Е. Тоффлер;
- в) А. Дж. Тойнбі;
- г) С. Гантінгтон.

14. Коли, на думку К. Ясперса, тривав т. зв. «осьовий час»?

- а) з 359 р. по 30 р. до н. е.;
- б) з 1793 по 1750 р. до н. е.;
- в) з 600 р. по 200 р. до н. е.;
- г) з 800 р. по 200 р. до н. е.

15. Кому з найвідоміших психоаналітиків ХХ ст. належить праця «Адольф Гітлер: Клінічний випадок некрофілії»?

- а) З. Фрейду;
- б) Е. Фромму;
- в) В. Райху;
- г) А. Адлеру.

16. За Е. Тоффлером, індустріальне суспільство є суспільством:

- а) першої хвилі;
- б) другої хвилі;
- в) третьої хвилі;
- г) четвертої хвилі.

17. Оберіть із наведеного нижче переліку працю, автором якої *не вважається* М. Костомаров.

- а) «Книги буття українського народу»;
- б) «Дві руські народності»;
- в) «Повість про український народ»;
- г) «Риси народної південноруської історії».

18. Хто з українських мислителів відзначив, що історія «ще ніяк не відступала від законів спадкоємства між старим та новими часами»?

- а) П. Куліш;
- б) М. Костомаров;
- в) М. Грушевський;
- г) М. Драгоманов.

19. За І. Франком, поступ:

- а) «є суцільним будуванням»;
- б) «тільки руйнує»;
- в) «не все будує, але часто руйнує»;
- г) «нічого не будує й нічого не руйнує».

20. Кому з українських мислителів належать слова: «Горіння буває двояке: від зненависти і від любови. Перше руйнує, друге будує. Державу Українську може здійснити наша любов до неї, а не зненависть до її ворогів. Бо не вороги винні, що не маємо держави. Винні ми, що сотворили замість держави пустку, яку заповнили своїм змістом вороги»?

- а) П. Кулішу;
- б) Д. Донцову;
- в) М. Грушевському;
- г) В. Липинському.

////////////////////////////////////

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ З ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

ПИТАННЯ ДО I-го ЗМІСТОВНОГО МОДУЛЮ

1. Поняття «філософія історії»: походження, смислове наповнення, правомірність використання, синоніми.
2. Філософія історії як галузь філософських знань: специфіка предмету дослідження.
3. Філософія історії як галузь філософського дискурсу: структура та функції.
4. Взаємозв'язок філософії історії з іншими науками.
5. Філософія історії та історична наука: порівняльний аналіз, питання оптимальної взаємодії.
6. Історичний процес, проблема його періодизації та чинників.
7. Проблема сенсу історичного процесу.
8. Циклічні та лінійні тлумачення історії.
9. Історичний прогресизм та регресизм: сутність, представники, значення.
10. Філософська проблема існування законів історичного процесу.
11. Філософська проблема повторюваності подій в історії.

ПИТАННЯ ДО II-го ЗМІСТОВНОГО МОДУЛЮ

12. Історіософські ідеї в культурі Давньої Індії.
13. Історіософські ідеї в культурі Давнього Китаю. Погляди Сими Цяня на політичне життя суспільства.
14. Антична філософія історії. Міфологічний чинник дослідження суспільного буття.
15. Антична філософія історії. Історіософський вимір учень Платона та Арістотеля.
16. Антична філософія історії. Полібій та його теорія анациклозу.
17. Антична філософія історії. Лінійні історіософські тенденції.
18. Християнське вчення про історію людства. Провіденціалізм проти фаталізму.
19. Християнське вчення про історію людства. Теодицея.
20. Християнські теологи про історію людства. Осмислення питань влади, суспільно-політичного устрою, війни та миру.
21. Християнське вчення про історію людства. Есхатологія.

22. Історіософія блаженного Августина Аврелія.
23. Філософсько-історична думка арабо-ісламського Сходу.
24. Погляди Н. Макіавеллі на життя суспільства.
25. Політична філософія Ф. Бекона.
26. Роздуми про державу Т. Гоббса.
27. Г. Гроцій та його роздуми про війну та мир.
28. Новоевропейський історичний прогресизм (погляди Ш. Л. Монтеск'є, Вольтера, Й. Г. Гердера).
29. Новоевропейський історичний регресизм (погляди М. Монтеня, Ж.-Ж. Руссо).
30. Філософсько-історичні ідеї І. Канта. Трактат «До вічного миру».
31. «Промови до німецької нації» Й. Г. Фіхте: історичні обставини написання та філософсько-історичний зміст.
32. Ф. В. Й. Шеллінг про історичний процес.
33. Філософія історії Г. В. Ф. Гегеля. Учення про розвиток світового духу.
34. Філософія історії Г. В. Ф. Гегеля. Проблема війни та миру.
35. Історичний матеріалізм К. Маркса, Ф. Енгельса та їх послідовників. Вчення про суспільно-економічні формації.
36. Історіософія М. Бердяєва.
37. Цивілізаційні концепції історії. Філософія історії М. Данилевського.
38. Цивілізаційні концепції історії. «Присмерк Європи» О. Шпенглера: історичні обставини написання та філософсько-історичний зміст.
39. Цивілізаційні концепції історії. Філософсько-історичні ідеї А. Дж. Тойнбі.
40. Історіософія К. Ясперса. Теорія «осьового часу».
41. Історіософія К. Ясперса. «Питання про провину».
42. К. Поппер як дослідник історії. Вчення про «відкрите суспільство».
43. К. Поппер як дослідник історії. Основні ідеї праці «Злиденність історизму».
44. Неофрейдизм та дослідження історії (погляди А. Адлера, В. Райха, Е. Фромма).
45. Філософія історії Е. Тоффлера.
46. Філософсько-історичні ідеї мислителів-постмодерністів (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ж. Деріда та ін.).
47. Теорія «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона.
48. Філософія історії Ф. Фукуями. Роздуми про «кінець історії».
49. Філософія історії Ф. Фукуями. Роздуми про державний порядок.
50. Міфологічні уявлення східних слов'ян про життя суспільства.

51. Християнська історіософія Київської Русі.
52. Професори Києво-Могилянської академії про історичний процес.
53. Історіософські ідеї св. Іоанна (Максимовича).
54. Філософсько-історичні ідеї істориків епохи Гетьманщини (Г. Грабянки, С. Величка та ін.).
55. Історіософія М. Костомарова.
56. Історія з погляду Т. Шевченка.
57. П. Куліш про історичний процес.
58. Вчення про історію І. Франка. Основні ідеї твору «Що таке поступ?».
59. Філософсько-історичні ідеї В. Антоновича та М. Грушевського.
60. Політична філософія Д. Донцова та В. Липинського.
61. Життя суспільства в осмисленні О. Довженка.
62. Філософсько-історичні ідеї В. Табачковського.
63. Історіософія С. Кримського.
64. М. Попович як дослідник історії.

ФРАГМЕНТИ З ІСТОРІОСОФСЬКИХ ПРАЦЬ

У цій частині навчально-методичного посібника його автор пропонує ознайомитися з уривками своїх окремих праць, присвячених філософсько-історичній проблематиці.

Агонія Звіра. Досвід історіософського осмислення агресивних політичних режимів (2023 р.).

[...] Філософ може й має виконувати миротворчу місію. Наважимося наголосити, що саме він разом із Богословом повинен очолювати ідейний контрнаступ борців із загарбницькою політикою, ведучи за собою інших науковців, а також митців, медійників та й узагалі всіх здатних брати участь в інформаційній війні. Роль цих двох полководців полягатиме, зокрема, в розробці стратегії, генеральної лінії протистояння найрізноманітнішим ворогам – архітекторам та будівничим «вавилонських башт» злочинних політичних режимів, апологетам нахабного захоплення чужих земель, що буцімто відновлює історичну справедливість, пропагандистам великодержав'я, яке володіє цілком «природним» правом виключно на свій розсуд визначати майбутнє своїх слабких сусідів, натхненників кривавих розправ над «тими, хто не з нами» (а по суті, «тими, хто не під нашою п'ятою») тощо. Перемога в цьому ідейному протистоянні являє собою важливу запоруку або унеможливлення агресій, або здобуття дипломатичної чи воєнної перемоги над агресором.

Аргументоване доведення хибності й злочинності загарбницької ідеології, викриття її глибинних підстав є надзвичайно важливим завданням. І значення його успішного виконання справді важко переоцінити. Блискуче спростування головних доводів, якими послуговується кривдник, виправдовуючи свої дії, допоможе не самій лише так чи так скривдженій ним країні впевнено відстоювати власні інтереси й навіть боротися за виживання. Воно допоможе й іншим країнам подолати вагання, позбавитися упередженості й урешті-решт визначитися, кому ж із учасників конфлікту потрібно надати підтримку. Розвінчання хижої ідеології може посприяти й настільки бажаному прозрінню її прихильників – тих, хто свідомо тримає сторону ініціатора агресії чи взагалі виконує його злочинні накази. Але й це, як хочеться сподіватись, не межа: перемога на ідейно-інформаційному фронті теоретично може допомогти й самому Агресору. Допомогти йому нарешті «прийти до тями» – усвідомити весь той Жах, до якого можуть призвести або вже призвели його ж власні помилки, амбіції,

розпорядження. З одного боку, таке усвідомлення, дійсно, видається утопією. Проте з іншого – це гранична мета або – скористаємось поняттям із роздумів відомого театрального режисера – осердя «надзавдання» ідейного опору. Агресор, загарбник, кат, що щиро кається у своїх злочинах і віддає себе до рук Божого та людського правосуддя... Безперечно, таке покаяння важко уявити. Втім, і нездійсненні мрії все ж можуть рано чи пізно збутися...

З-поміж численних розділів філософського знання, кожен із яких так або інакше може внести свою лепту у здобуття ідейної перемоги над лихом загарбництва, з цілком зрозумілих причин виділяється, зокрема, *філософія історії (історіософія)*. Найзагальніше осмислення історичного процесу, пошук та аналіз його чинників, намагання визначити фундаментальні закони чи хоча б закономірності історії людства, прагнення з'ясувати роль видатних особистостей та народу у злетах або падіннях різних цивілізацій, зрештою, філософське прогнозування майбутнього – всі ці та інші компоненти сфери історіософських роздумів здатні виступити вельми потужною зброєю. Вміле її застосування дозволяє суттєво розхитати й ущент зруйнувати ідейне підґрунтя агресивної політики і при цьому подолати упертий спротив із боку власної історіософії загарбника – тією чи тією мірою спотвореним загальним баченням історії, апологією-виправданням агресивних претензій та дій. Антизагарбницька, просякнута духом миролюбства філософія історії природно стає на заваді розвитку ідеології мироненависництва, як би ретельно та не намагалася замаскувати свою потворність, сором і ницість. [...] ¹

Поміркований раціоналізм та дослідження історії (2023 р.)

[...] Осягнення історичного процесу справді має потребу в «суворому мисленні», що сприяє виробленню більш-менш чіткої емпіричної «програми» пошуку та відбору необхідних фактів, а також послідовного їх осмислення та систематизації отриманих висновків. Дераціоналізація історичної науки та філософії історії наражає їх на ризик втрати власне науковості. Позиція критичного раціоналізму є істотною ознакою процесу пізнання історії конкретних народів або людства в цілому й важливою запорукою його результативності, що, як добре відомо, перевіряється практикою.

Однак, чи буде доцільним розглядати такий підхід до розуміння історичної науки та історіософії в якості універсального гаранту їх належного, незбоченого й неспотвореного розвитку? [...]

Більш ніж очевидним для людського чуттєвого досвіду та «суворого мислення» є той факт, що кожен науковець шукає факти.

¹ Повний текст дивись: Царенок А. В. Агонія Звіра. Досвід історіософського осмислення агресивних політичних режимів. Суми: Університетська книга, 2023. 104 с.

Надійно відібраний та інтелектуально опрацьований фактаж видається достатньою основою для певних умовиводів. «Факти – річ податлива», – спокушають нас настільки давні й настільки сучасні софістика, хибна інтерпретація та демагогія – хитрі мистецтва переконання будь-кого в будь-чому та маніпуляції переконаними людьми. «Факти – річ уперта», – констатують власне наука, «залізна» логіка, «суворе мислення». Об'єктивне дослідження тієї чи тієї сфери дійсності є настільки результативним наближенням до істини, наскільки враховує специфіку відповідної сукупності фактів.

Осмислення наукових пошуків із позицій критичного раціоналізму вимагає визнати, що справжній науковець буде сповідувати принцип поваги до без упередження знайденого й відібраного фактичного матеріалу. Видатний ієрарх, світило медицини та віртуоз хірургічного скальпеля святитель Лука (Войно-Ясенецький) у своїй праці «Наука та релігія», ведучи мову про такий пієтет, уживає дуже влучне словосполучення – «смирненне прийняття фактів». Ми зустрічаємо його в роздумах ієрарха про новоевропейські доктрини раціоналізму та емпіризму: теорії пізнання Рене Декарта та Френсіса Бекона, декартівська дедукція та беконівська протиставляються Лукою, який відверто симпатизує емпіричній традиції саме за її гносеологічне смирення. «В той час як дедукція (тобто метод виведення приватних суджень із загальних), настільки властива гордовитому розуму, схильному все підкорити заздалегідь прийнятим положенням, привела науку до безплідного раціоналізму XVII століття, – індукція (виведення загального судження з низки приватних фактів), смиренне прийняття фактів, як вони є, – викликала розквіт у науці, привела до відкриттів та винаходів. Це був переверот від раціоналізму до емпіризму при Беконі, який висунув індуктивний метод та принцип смиренного дослідження природи (природа перемагається покірністю їй)», – наголошує святитель Лука (Войно-Ясенецький). [...]

Адекватна й продуктивна теорія здійснення історичних та історіософських студій теж має потребу у смиренні. Причому її смирення буде виявлятися не лише в подібній повазі до фактів. Ця повага уможливилоє два важливі висновки, що їх робить людський розум, прагнучи ретельно дослідити як історичну дійсність, так і самого себе.

Перший висновок полягає в тому, що кількість фактів, із яких «зіткана» історична реальність узагалі чи навіть конкретна подія / комплекс подій історичного значення (як-от відкриття морського шляху до Індії, повстання іхетуанів, перенесення гетьманської резиденції до Батурина, релігійна реформа Ехнатона або битва на Каталаунських полях), є надзвичайно великою. Мова йде про, зокрема, звершення, наміри, думки, почуття, фізичний та духовний стан багатьох осіб, природні явища, окремі культурні традиції. Конкретні історичні факти не існують у цілковитій ізоляції: вони так чи так пов'язані з іншими фактами. Навіть певний начебто малозначущий

історичний нюанс потенційно може стати суттєвою причиною досить резонансної події (згадаймо відомий вислів «Тому, що в кузні не було цвяха»). І в ідеалі кожен факт із відповідної вражаючої їх сукупності, що стоїть за певною історичною подією, треба брати до уваги задля її пояснення. Що вже казати про побудову вірної теорії історичного процесу, яка в ідеалі передбачає врахування всіх історичних фактів без винятку, позаяк саме в цьому випадку можна отримати абсолютно достатню підставу для абсолютно точних інтерпретацій та оцінок?

Другий висновок людського розуму стосується людського пізнавального потенціалу: чуттєвий досвід, вочевидь, безсилий «охопити» всю відповідну сукупність фактів, отже, розуму, що досліджує історичний процес, доводиться послуговуватися їх обмеженою кількістю.

Безперечно, наразі йдеться про досить очевидні, навіть банальні для справжнього фахівця речі. Історик та історіософ (та й не лише вони) не є всемогутніми вже тільки з огляду на принципову неможливість віднайти та використати весь дуже обсяжний фактаж.

Смирення перед цим фактом, зрозуміло, не означає неможливість здійснення доволі результативних екскурсів до історії та історіософських узагальнень. По-перше, професіональний дослідник цілком доцільно й очікувано буде послуговуватися «схопленими» ним, його колегами або попередниками фактами, при цьому прагнучи виділити в них основні, першочергові, типові. По-друге, вивчаючи доступні історичні факти меншого чи більшого значення, він намагатиметься осягнути зв'язки між ними, з'ясувати певні принципи історичного процесу, а, як свого часу відзначав Клод-Адріан Гельвецій, «знання деяких принципів легко заміщує незнання деяких фактів». І ось, зрештою, дослідник, послуговуючись уже відомими фактами та здобутими уявленнями про згадані принципи, спробує компенсувати нестачу фактичного матеріалу шляхом інтелектуального «домислення», застосуванням власної уяви, чуттєвої пам'яті, переживань, свого наукового й життєвого досвіду в цілому. Небезпідставно науковці можуть порівнювати цей етап осягнення історії із художньою творчістю. Так, на думку американського дослідника Луї Райхенталя Готшока (Gottschalk), «зяюча прірва відділяє дійсну історію від тієї історії, яку ми знаємо, і ця прірва може бути заповнена тільки з допомогою уяви, реконструкції подій, відтворення того, як вони повинні були відбутися, на підставі наявних неповних даних. Це є акт творчості (чи, краще сказати, відтворення або інтерпретації), споріднений із мистецтвом». [...]

Звісно, застосування цього комплексного підходу дозволяє досягнути успіхів у дослідженні історичного процесу; ці успіхи будуть меншими чи навіть більшими, однак усе ж таки обмеженими. [...]¹

¹ Повний текст дивись: Царенок А. В. Поміркований раціоналізм та дослідження історії. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журнал*. Київ; Полтава, 2023. Випуск 47. С. 39–50.

Естетика історії: pro et... pro (2025 р.).

Факт виділення естетики історії в межах філософського дискурсу, інакше кажучи, її становлення в якості окремої субдисципліни – свого роду порубіжжя чи радше з'єднувальної ланки між естетикою та філософією історії наразі видається цілком доконаним. Підтвердженням цього виступає вже власне існування й певна популяризація в науковому світі ХХ – першої чверті ХХІ ст. відповідного терміну. Окрім того, такі праці, як наприклад, «Естетика історії» Арсена Гулиги (1974) або «Естетика історії» Алана Манслоу (2022), спромоглися знайти свого читача, викликати більший чи менший резонанс у наукових колах, а також так чи так посприяти розвитку особливого підходу до осмислення історичного наративу та історичного процесу.

Водночас, як переконає сьогоднішня, цей підхід має не лише своїх прихильників. Гадаємо, естетика історії все ще перебуває у статусі досить незвичної, «екзотичної» для багатьох спеціалістів галузі знань. Принаймні з теоретичних позицій, що їх займають деякі дослідники минулого, статтям, присвяченим естетико-історичній проблематиці, не місце у власне фахових виданнях із історії; пропонований протягом тривалого часу естетико-історичний підхід може наражатися на нерозуміння, скепсис, ба навіть саркастичні зауваження. [...]

Сучасна філософська думка поступово відходить від інтерпретації естетики як науки, присвяченої виключно проблемам краси та мистецтва. Її предмет воліють суттєво розширити. Мабуть, найприкметнішою та найперспективнішою постає тенденція зведення естетики в ранг філософської дисципліни, що вивчає людську чуттєвість (в широкому сенсі цього терміну, себто комплекс здатностей відчувати, переживати, формувати й накопичувати в пам'яті образи сприйнятого та послуговуватись ними за допомогою уяви), її різнопланову активність (зокрема, й сприяння художній творчості), а також реальність із погляду впливу останньої на наші чуття, емоції, образну пам'ять та фантазію, а за їх посередництва – й на наш інтелект. Якщо навіть узвичаєне тлумачення естетики свідчить про її важливість для дослідника давнини, то таке вражаюче розширення предмету філософсько-естетичного пошуку ще більше посилює його потенціал хоча й насправду своєрідного, але все ж корисного помічника й – наважимося наголосити – необхідного соратника історичної науки. [...]¹

¹ Повний текст дивись: Царенок А. В. Естетика історії: pro et... pro. *International scientific-practical conference "Science, education, technology and society: global trends and regional aspects": conference proceedings (Tampere, Finland, January 9, 2025)*. Tampere, Finland: Scholarly Publisher ICSSH, 2025. P. 76–77.

Естетика історії: теоретична проблема війни та миру (2024 р.)

[...] естетику історії можна витлумачити як галузь філософії історії, що осмислює вражаюче в історичному наративі (науковому, науково-популярному та, звісно, мистецькому) та в історичному процесі.

Ступінь та якість конкретного вражаючого, звісно, може бути різна; в різний час та за різних обставин певна історична подія або комплекс таких подій може викликати в конкретної людини / суспільства різні переживання, ба навіть лишати байдужою. (До речі, відсутності емоційної реакції з боку реципієнта епізодів історичного процесу теж є чим зацікавити філософа-естетика). Окрім того, як і у випадку осмислення фактів художньої культури, інтерес дослідника викликає й те чуттєво-емоційне та імагінативне, що виступає фактором подій, які справляють певне враження...

Переживання воєн особистістю або суспільством вочевидь є надважливою теоретичною проблемою естетики історії. Людство надто часто має справу з романтизацією, ба навіть своєрідною апологією цього сумнозвісного явища в мистецтві чи в наукових студіях (згадаймо, наприклад, репрезентанта німецької класичної філософії Георга Гегеля з його відомою, виголошеною в певні періоди шукань цього інтелектуала тезою про те, що «війна оберігає народи від загнивання» [...]). Такий стан речей, дуже м'яко кажучи, аж ніяк не можна вважати задовільним, позаяк подібна «піднесена» художня презентація чи «об'єктивна» логічна оцінка війни суттєво сприяють розвитку мілітаристських настроїв у внутрішньому світі особистості або ж цілого суспільства, і цілком зрозуміло, до яких сумних і згубних наслідків це може призвести й насправді призводить.

Втім, війна, на відміну від її протилежності – настільки бажаного для адекватної свідомості миру, – спроможна вабити й певним чином тішити свідомість недосвідчену, а то й узагалі збочену. Позначені миром, злагодою, спокоєм, відсутністю якихось конфліктів чи інших негараздів епізоди справжньої чи уявної історії світу людських взаємин можуть не видаватися цікавими, натомість їх антиподи здатні справляти зовсім інше враження на профанну чуттєвість. [...]

Водночас, дослуховуючись до власного або чужого реального досвіду переживання війни як моторошного й різноликого зла, учений та митець мають нагоду дати останньому правильну – негативну – оцінку. Враження, отримуване від споглядання вигаданих або відтворюваних у науково-понятійний та мистецький спосіб баталій із їхніми численними жахливими наслідками й супутніми явищами (від власне кровопролиття до спекулювання, від мародерства до розвитку банального «солдафонства»), повинно обов'язково підводити реципієнта до висновку про неприпустимість цього лиха. [...]¹

¹ Повний текст дивись: Царенок А. В. Естетика історії: теоретична проблема війни та миру. *Achievements of Science and Education in the Modern World: Proceedings of the International Scientific Conference (2024, June 17)*. Birmingham, UK: Bookmundo, 2024. P. 110–113.

Навчальний спецкурс «Естетика історії»: призначення та структура (2023 р.)

Естетика історії являє собою ще порівняно маловідому синтетичну царину філософського знання, що, на наше переконання, має суттєвий теоретичний потенціал, належне використання якого посилить як узагалі пізнавальні, так і прогностичні спроможності історичної науки та філософії історії. Розробка відповідного спецкурсу та подальше введення його до освітньо-професійних програм із підготовки майбутніх фахівців у сфері гуманітаристики сприятиме їх становленню як науковців, здатних пропонувати, обґрунтовувати та активно застосовувати нестандартні й водночас ефективні методології досліджень суспільного буття. [...]

...На наш погляд, сутність естетики історії як окремої галузі знань ще чекає на більш чітке уточнення й пояснення, що передбачає, зокрема, чітке усвідомлення того, чим же саме постає естетика як філософська наука (як відомо, інтерпретації самого терміну «естетика» є різними). При цьому актуальним завданням для дослідника виступає розробка не лише означеного наукового підходу, але й відповідного навчального спецкурсу для студентів-гуманітаріїв, насамперед філософів та істориків. [...]

Естетика історії як компонент філософії історії заслуговує на значну увагу з боку вчених-гуманітаріїв. Використання понятійно-категоріального апарату естетичної науки, її засобів осягнення дійсності являє собою доволі незвичний та цікавий підхід до вивчення як історичної науки, історичного мистецтва, так і власне історичного процесу. Гадаємо, він може сприяти суттєвому підвищенню ефективності історичних студій, зорієнтовуючи дослідника на акцентоване вивчення цілої низки чинників життя певної спільноти, суспільства або ж усього людства, а саме людської чуттєвості, емоційності, уяви, дотепності, творчої активності тощо. [...]

Відповідно, вивчення навчального спецкурсу «Естетика історії» не тільки збагатить загальну ерудицію студентів, але й посилить їхнє прагнення та, сподіваємось, хист знаходити та виділяти певні принципи історичного процесу та історичного наративу – наукового, науково-популярного та художнього. [...]¹

¹ Повний текст дивись: Царенок А. В. Навчальний спецкурс «Естетика історії»: призначення та структура. *Proceedings of the scientific and pedagogical internship, May 29 – July 9, 2023*. Klaipėda, Republic of Lithuania: Lithuania Business College, 2023. P. 64–69.

////////////////////////////////////

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ»¹

Підручники та навчально-методичні посібники

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. Київ: Тов-во «Знання», 2000. 723 с.
2. Брайчевський М. Ю. Вступ до історичної науки: навч. посібн.: Курс лекцій. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1995. 168 с.
3. Буслинський В. А. Історія філософії: навчальний посібник. Львів: «Новий Світ-2000», 2024. 236 с.
4. Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни: навч. посібн. Київ: Рад. школа, 1963. 208 с.
5. Габріелян О. А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії: підручник. Київ: Альма-матер, 2010. 126 с.
6. Горбатенко В. П., Бутовська І. О. Політичне прогнозування: навч. посібн. Київ: МАУП, 2005. 152 с.
7. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій: навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Наук. думка, 1997. 285 с.
8. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2004. 488 с.
9. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Харків: Право, 2023. 424 с.
10. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. Харків: Право, 2012. 312 с.
11. Довжук І. В., Попов В. Б., Атоян А. І. та ін. Історія і теорія світових цивілізацій: підручник / Під заг. ред. І. В. Довжука. Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2012. 1088 с.
12. Дойчик М. В. Філософія історії: навч.-метод. посібн. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с.
13. Історія української філософії: підручник. Київ: Академвидав, 2008. 624 с.
14. Історія української філософії: Хрестоматія / Упорядник М. В. Кашуба. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2004. 356 с.
15. Ковтун Н. Філософія історії: посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія. Житомир, 2023. 132 с.
16. Кралюк П. М. Історія філософії України: підручник. Київ: КНТ, 2015. 652 с.

¹ Автор навчально-методичного посібника може не поділяти ті чи ті думки, наведені у згаданих підручниках, першоджерелах, монографіях, статтях тощо.

17. Найчук А. В., Ганаба С. О. Філософія історії: навч. посібн. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 204 с.
18. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навч. посібн.: Вища школа: Т-во «Знання», КОО, 1999. 543 с.
19. Петрушенко В. Л. Філософія: Підручник. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с.
20. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. / За заг. ред. І. Предборської. 2012. 230 с.
21. Спеціальні історичні дисципліни / [автор-укладач Г. М. Маринченко. Миколаїв: МНУ, 2018. 160 с.
22. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: навч. посібн. / упоряд. В. Лях. Київ: Либідь, 1996. 384 с.
23. Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії: навч. посібн. Київ: Україна, 2000. 512 с.
24. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2017. 621 с.
25. Халапсіс О. В. Філософія: підручн. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 196 с.
26. Царенок А. В. Естетика історії: навч.-метод. посібн. Чернігів: НУ «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2023. 104 с.
27. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій: навч. посібн. Київ: Либідь, 2004. 536 с.

Першоджерела та література

1. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
2. Арон Р. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності. Нове видання переглянуте та анотоване С. Мезюр; Пер. з фр., післям. та прим. О. Йосипенко та С. Йосипенка. Київ, 2005. 580 с.
3. Артюх В. Позитивізм в історіософії Івана Франка. *Філософські науки: збірник наукових праць*. Суми: СумДПУ ім. А. Макаренка, 2007. С. 122–128.
4. Артюх В. Про історіософію Дмитра Донцова. *Проблеми гуманітарних наук: наукові записки ДДПУ ім. І. Франка*. Дрогобич: НВЦ «Каменярь», 2002. Випуск десятий. С. 57–66.
5. Березинець В. Історіософія М. Грушевського: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1996. 20 с.
6. Білодід В. Володимир Антонович: недержавність українців. *Філософська думка*. 2008. № 2. С. 61–77.
7. Бовгиря А. М. «Літопис Грабянки»: питання першооснови. *Український історичний журнал*. 2003. № 4. С. 75–88.

8. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.). Харків: Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. 480 с.
9. Богун К. М. Тема страху в тексті «Повчання дітям» Володимира Мономаха. *Релігія. Філософія. Культура: матеріали Міждисциплінарної всеукраїнської науково-теоретичної конференції (м. Чернігів, 29 жовтня 2015 р.)*. Чернігів: ЧНПУ, 2016. С. 72–75.
10. Бойко М. П. Культурологічно-філософська дилема формування громадянського суспільства в Україні в ідеях Кирило-Мефодіївського товариства. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 115. С. 241–244.
11. Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г. Суспільні закони та їх дія. Київ: Наукова думка, 1995. 212 с.
12. Боярська О. А., Поплавський О. О. Цивілізаційна парадигма С. Хантингтона та сучасна «лінія розлому» України. *Політологічний вісник*. 2015. Вип. 79. С. 301–311.
13. Брило Ю. М. Континуальність та дискретність історичного процесу в посттоїнбінанській філософії історії. Дис. ... к. філос. н. Спец. 09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії. Вінниця, 2016. 215 с.
14. Варзар І. Про історіологічні смисли ХХ сторіччя [Рецензія на:] Попович М. ХХ Червоне Століття. *Філософська думка*. 2006. № 3. С. 142–148.
15. Ващенко В. В. «Історія як фізика»: М. Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 138–152.
16. Ващенко В. «Дослідницька програма» М. Грушевського та проблеми критеріїв оцінки його інтелектуальної ініціативи. *Київська старовина*. 2008. № 3. С. 60–84.
17. Величко С. В. Літопис: [в 2-х томах] / Пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; [відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ: Дніпро, 1991. 371 с.
18. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 156–169.
19. Витанович І. Уваги до методології та історіософії М. Грушевського. *Український історик*. 1966. №1-2. С. 32–52.
20. Вільчинський Ю. Комунізм як теорія і практика. *Філософська думка*. 2007. № 2. С. 125–141.
21. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. Київ: Дух і літера, 2014. 320 с.
22. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив. *Комунікативна практична філософія: підручник*. Київ: Лібра, 1999. С. 346–356.
23. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.

24. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
25. Геродот. Історія: в дев'яти книгах. Київ: Наукова думка, 1993. 575 с.
26. Гоббс Т. Левіафан / Пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової, Є. Мірошниченка та Т. Олійник. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с.
27. Гончар О. Т. Українофільська діяльність М. Костомарова у дзеркалі його епістолярію (середина 1850-х – початок 1860-х рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 34–49.
28. Гончарук П. С. До питання про еволюцію історичних поглядів П. О. Куліша. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: філософські науки. Кулішеві читання з філософії етнокультури / За ред. проф. В. А. Личковаха. Збірник*. Чернігів, ЧДПУ, 2009. № 66. С. 9–14.
29. Горбань Р. А. Есхатологічна перспектива історії в інтерпретації Миколи Бердяєва: монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2014. 280 с.
30. Горбач Н. Філософські переконання Івана Франка. Львів, 2006. 112 с.
31. Горенко Л. І. «Історія Русів» як джерело культурологічних рецепцій 80-х років XVIII – першої половини XIX століття. *Культура і Сучасність: альманах*. Київ: Міленіум, 2010. № 2. С. 101–107.
32. Гошовський М. М., Кучерявий І. Т. Ідея прогресу в соціальній філософії. Київ: Вища школа, 1993. 159 с.
33. Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. У шести частинах. Ч. 1. Київ: Видавництво «Українознавство», 1996. 288 с.
34. Даниленко О. Ризома & коеволюція складних систем: взаємодоповнювальність чи розмежування? *Філософсько-антропологічні студії '2012 «Творча спадщина В. І. Шинкарука та сьогодення (до 80-ліття від дня народження)»*. Частина 2. Київ: Стилос, 2012. С. 226–229.
35. Димитрова Л. М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова. Київ: ІЗМН, 1997. 200 с.
36. Димитрова Л. М. Філософія історії в контексті сьогодення. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. 2007. № 2(20). Ч. 2. С. 106–109.
37. Димитрова Л. Філософія історії як світоглядна та методологічна парадигма: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 1999. 42 с.
38. Дичковська Г. Український індивідуалізм і проблеми державотворення. *Філософська думка*. 2003. № 4. С. 90–102.
39. Емар М. Фах і покликання історика. (Сучасні підходи). *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 72–84.

40. Жмир В. Анархізм у світі і в Україні. *Філософська думка*. 2008. № 4. С. 3–24.
41. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів: ЛОН МІО, 1996. 238 с.
42. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
43. Зінченко А. Лев серед повелителів: сила й етика володаря в давньоіндійському трактаті «Тирукурал». *Історичний журнал*. 2008. № 4. С. 95–99.
44. Зінченко А. «...Меч і перо – два знаряддя правителя»: історіософія Ібн Халдуна. *Історичний журнал*. 2009. № 4. С. 71–78.
45. Іщенко О. М. Імперіалістичний капіталізм (соціально-філософський аналіз). *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал*. Одеса, 2016. Вип. 14. С. 44–47.
46. Іщенко Ю. Пошук моделей національної ідентичності (порівняльний аналіз історіософського дискурсу М. Данилевського і Д. Донцова). *Політологічні читання*. 1994. № 2. С. 145–188.
47. Казновецька О. Кантівська ідея «вічного миру» з точки зору антропології насильства. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Зб. наук. праць*. Вип. XIV. Київ: Міленіум, 2005. С. 27–35.
48. Карлайл Т. Герої, культ героїв та героїчне в історії / пер. з англ. Соломія Курило. Київ: Пропала грамота, 2024. 264 с.
49. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Харків: ХДАК, 2008. 288 с.
50. Кислюк К. В. Українська історіософія та західноєвропейська філософія історії: механізм та етапи взаємодії. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Український Центр духовної культури, 2006. Випуск 57. С. 125–135.
51. Кислюк К. В. Це зручне слово «історіософія». *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Філософія та релігієзнавство*. Київ, 2004. Т. 25. С. 14–18.
52. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 489 с.
53. Кіян О. І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича. *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 159–174.
54. Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича. *Філософська думка*. 2006. № 3. С. 108–133.
55. Климків С. М. Вплив містицизму Йоахіма Флорського на духовне і соціальне життя людей XIII ст. *Гілея: науковий вісник*. Збірник

наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 120. С. 129–133.

56. Колесник І. І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 183–209.

57. Колесніков К. Українська історична думка та історіософія на рубежі ХІХ–ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999. 17 с.

58. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 615 с.

59. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174–184.

60. Космина В. Г. Історичний метод Освальда Шпенглера. *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 189–203.

61. Космина В. Г. Методологічні контрверзи «дослідження історії» А. Тойнбі. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 145–158.

62. Космина В. Г. Теорія культурно-історичних типів М. Данилевського й методологія історії. *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 183–196.

63. Космина В. Історичний факт у цивілізаційному аналізі історії. *Історичний журнал*. 2008. № 1. С. 47–62.

64. Костомаров М. Книга буття українського народу. Київ: Либідь, 1991. 38 с.

65. Кравченко А., Гусева Н., Кизименко І. Філософія історії: тлумачення минулого та передбачення майбутнього. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2025. № 17(1). С. 38–45.

66. Кривчик Г., Бараєв В. Взаємозв'язок діалектики та принципів історизму й об'єктивності в дослідженні новітньої історії України. *Історичний журнал*. 2009. № 3. С. 107–117.

67. Кримський С., Павленко Ю. Цивілізаційний розвиток людства. Київ: Фенікс, 2007. 315 с.

68. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 367 с.

69. Кримський С. Роздуми історіософа. Про багатогранну роль «учительки життя». *День*. 2001. 27 жовтня. С. 6.

70. Кримський С. Смысл постісторії. *Філософська думка*. 2006. № 4. С. 22–35.

71. Куліш П. О. Вибрані твори. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1969. 560 с.

72. Куцька О., Фурман І. Застосування математичних методів в історичних дослідженнях. (2023). *Сторінки історії*. 2023. № 57. С. 383–407.

73. Кушаков Ю. Філософія права І. Канта та сучасність. *Філософська думка*. 2005. № 1. С. 94–122.

74. Левченко А. В. Соціальна організація у часових пластах історії: філософський аналіз. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 115. С. 195–199.
75. Литус І. Теоретичні форми осягнення історії: в постнекласичному історичному пізнанні. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2002. С. 47–51.
76. Лімонченко В. В. Історизм та історицизм: смислова аналітика. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 97. С. 152–156.
77. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
78. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с.
79. Лой А. Моральнісність як чинник цивілізованості та культури: концепція Іммануїла Канта. *Філософська думка*. 2004. № 5. С. 114–134.
80. Мащенко С. Т. Апологія Пантелеймона Куліша : Монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2020. 128 с.
81. Мащенко С. Т. Козацтво як суб'єкт української історії в інтерпретації П. Куліша. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: філософські науки. Кулішеві читання з філософії етнокультури / За ред. проф. В. А. Личковаха. Збірник*. Чернігів, ЧДПУ, 2009. № 66. С. 14–20.
82. Мащенко С. Т. Філософські обрії Олександра Довженка: Монографія. Чернігів, 2004. 124 с.
83. Мельниченко А. А., Рамазанов Ш. Ш., Левітас Ф. Л. Війни як загроза світовій цивілізації в історико-філософських рефлексіях ХХІ ст. *Сторінки історії*. 2025. № 60. С. 370–382.
84. Михайленко С. Народ у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Київська старовина*. 2008. № 5. С. 27–39.
85. Моця О. П. До вивчення джерельної бази «Повісті временних літ». *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 144–149.
86. Мулярчук Є. І. Життєсвіт людяності: повсякденність та час війни. *Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В. В. Лях*. 2016. Вип. 7–8. С. 29–62.
87. Нельга О. Етнос, народ, нація як поняття і соціокультурні феномени. *Філософська думка*. 2006. № 4. С. 36–55.
88. Ніколенко В. В. Наукова спадщина М. С. Грушевського та її значення для становлення соціологічної теорії в Україні. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21. № 10. С. 77–86.
89. Новакова О. Методологічні аспекти дослідження сучасного суспільно-політичного розвитку. *Людина і політика. Український соціально-гуманітарний науковий журнал*. 2003. № 2. С. 78–87.
90. Остапчук Г. О. Історія як об'єкт філософської рефлексії в творчому спадку В. Липинського. *Філософія в умовах сучасних соціокультурних викликів: Всеукраїнська науково-теоретична конференція (11–12 жовтня 2012 р.): Матеріали доповідей та виступів*. Черкаси, 2012. С. 51–57.

91. Патерик Києво-Печерський / Упорядкування, адаптація українською мовою І. Жиленко. Київ : КМ Academia, 2001. 348 с.
92. Передерій І. Історіософські погляди В'ячеслава Липинського дореволюційно-го періоду. *Гілея*. 2012. Вип. 58. №3. С. 115–120.
93. Пінчук Ю. З історії творчих взаємин П. О. Куліша та М. І. Костомарова. *Історичний журнал*. 2009. № 6. С. 95–99.
94. Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ: Наук. думка, 2009. 348 с.
95. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Дзвинка Коваль. Київ: Апріорі, 2021. 464 с.
96. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990. 558 с.
97. Повість минулих літ / переказ В. Близнеця. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 288 с.
98. Полуденко С. Історіософія та історія теорії політики. Слов'янськ: Маторин, 2012. Ч. 1. 255 с.
99. Попович М. ХХ Червоне Століття. Київ: АртЕк, 2005. 888 с.
100. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / пер. О. Буценко. Київ: Основи, 1994. 495 с.
101. Поппер К. Злиденність історизму / Пер. з англ. В. С. Лісового. Київ: Абрис, 1994. 192 с.
102. Пріцак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір. *Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Том 2* / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ: Основи, 1995. С. 363–373.
103. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 1. С. XL-LXXIII.
104. Пролеєв С. Кант проти Канта: автономія волі та упокорення владі. *Філософська думка*. 2005. № 2. С. 51–66.
105. Рікер Поль. Історія та істина / пер. з фр. В. І. Шовкун; наук. ред.: Т. С. Голіченко. Київ: КМ Academia: Пульсари, 2001. 393 с.
106. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
107. Самардак М. Суспільний ідеал Джона Лока. *Філософська думка*. 2006. № 2. С. 51–60.
108. Ситник О. М. Роль ідеології в історичному процесі: проблеми та особливості дослідження. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 164–175.
109. Скринник М. «Історія Русів»: проблема національної самоідентифікації. *Філософська думка*. 2007. № 4. С. 94–116.

110. Слесаренко О. Історіософія М. Драгоманова. *Гілея*. 2012. Вип. 61. № 6. С. 21–25.
111. Слово о плъку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви, Київ, 1967. 524 с.
112. Столяр М. Б. Антитоталітарний дискурс радянського та польського політичного анекдоту 70–80-х рр. ХХ ст. (компаративний аналіз). *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Філософія»*. Харків: ХНПУ, 2017. Вип. 48 (1). С. 8–17.
113. Табачковський В. Г. Людина – Екзистенція – Історія. Київ, 1996. 123 с.
114. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Том 1 / Пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. 614 с.
115. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Том 2 / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ: Основи, 1995. 406 с.
116. Тоффлер Е. Третя Хвиля / З англ. пер. А. Євса. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
117. Українська історіософія (XIX – ХХ ст.): антологія: у 2 частинах / упор. В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2011. Ч. 2. 271 с.
118. Українська література XVIII ст. / Вступна стаття, упорядкування і примітки О. В. Мишанича. Київ: Наукова думка, 1983. 696 с.
119. Франко І. Що таке поступ? [1903]. *І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ: Наукова думка, 1986. С. 300–348.
120. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку [Текст]: від прадавніх часів до Французької революції / пер. з англ. Р. Корнута. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2019. 576 с.
121. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Р. Корнута, Т. Цимбал. Київ: Наш Формат, 2019. 608 с.
122. Царенок А. В. Агонія Звіра. Досвід історіософського осмислення агресивних політичних режимів. Суми: Університетська книга, 2023. 104 с.
123. Царенок А. В., Богун М. О. Навчальний спецкурс «Естетика історії» для студентів гуманітарних спеціальностей. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. Вип. 21 (177). Чернігів, 2023. С. 50–55.
124. Царенок А. В. Естетика історії: теоретична проблема війни та миру. *Achievements of Science and Education in the Modern World: Proceedings of the International Scientific Conference (2024, June 17)*. Birmingham, UK: Bookmundo, 2024. P. 110–113.
125. Царенок А. В., Панченко В. І. Естетика історії як галузь наукових досліджень. *Сторінки історії*. 2025. № 60. С. 383–405.
126. Царенок А. В. Поміркований раціоналізм та дослідження історії. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журнал*. Київ; Полтава, 2023. Випуск 47. С. 39–50.

127. Царенок А. В. Естетика історії: pro et... pro. *International scientific-practical conference «Science, education, technology and society: global trends and regional aspects»: conference proceedings (Tampere, Finland, January 9, 2025)*. Tampere, Finland: Scholarly Publisher ICSSH, 2025. P. 76–77.
128. Чижевський Д. Про філософію історії [1925]. Д. Чижевський. *Філософські твори у чотирьох томах*. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 2. С. 7–13.
129. Чорна Л. С. Філософські ідеї суспільного миру і національної єдності в творчості чернігівських мислителів. *Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України: Зб. наук. статей / За ред. проф. В. А. Личковаха*. Чернігів, 2007. С. 73–80.
130. Чорний О. О. Філософсько-антропологічні та моральні ідеї чернігівських мислителів XVII–XVIII ст. та їх роль у збереженні національної єдності України. *Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України: Зб. наук. статей / За ред. проф. В. А. Личковаха*. С. 65–72.
131. Шакун Н. В. Особливості становлення некласичної парадигми тлумачення історії в українській філософії XIV – поч. XX ст. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: філософські науки. Некласична філософія моралі, мистецтва, релігії. Збірник*. Чернігів, ЧДПУ, 2007. № 51. С. 156–160.
132. Шакун Н. В. Переміна парадигми інтерпретації історії в українській філософії XIX ст. Автореферат... к. філос. н. Спец. 09.00.05 – Історія філософії. Дніпропетровськ, 2006. 16 с.
133. Шакун Н. В. Постсучасні виміри історичного пізнання. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Треті Всеукраїнські Кулішеві читання з філософії етнокультури, присвячені пам'яті С. Б. Кримського / за ред. проф. В. А. Личковаха. Вип. 95*. Чернігів: ЧНПУ, 2011. С. 50–53.
134. Шевченко Т. Г. Автобіографія. Прогулка с удовольствием и не без морали. Харьков, 2013. 384 с.
135. Шевченко Т. Г. Кобзар. Вперше зі щоденником автора. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 960 с.
136. Шедяков В. Е. Міфотворення в контексті здійснення логіки історичного процесу. *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал*. Одеса, 2016. Вип. 14. С. 130–135.
137. Шпак В. Історія як система взаємодії потоків людської діяльності. *Філософська думка*. 2008. № 1. С. 55–65.
138. Шпак В. Соціальна і національна зумовленість марксистської концепції. *Філософська думка*. 2003. № 4. С. 68–89.
139. Шпак В. Що ж таке «матеріалістичне розуміння історії»? [Рецензія на:] Ойзерман Т. Марксизм и утопизм. *Філософська думка*. 2006. № 3. С. 149–154.
140. Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1995. № 6 (28). С. 58–73.

141. Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1995. № 7 (29). С. 132–152.
142. Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1996. № 8 (30). С. 121–134.
143. Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1997. № 10 (32). С. 142–166.
144. Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 1997. № 11 (33). С. 123–132.
145. Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. *Основа*. 2004. № 12 (34). С. 137–150.
146. Яременко В. І. Історіософський зміст Шевченкових «Гайдамаків» (до 170-річчя виходу поеми). *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 159–179.
147. Яременко В. І. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 174–188.
148. Ясперс К. Про сенс історії [1948] / пер. з нім. А. Гордієнка. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки: Хрестоматія*. Київ: Ваклер, 1996. С. 183–210.
149. Ясь О. В. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті XIX – 20-ті рр. XX ст.) [Рецензія]. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 228–231.
150. Ясь О. В. В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 75–95.
151. Ящук Т. [Рецензія на:] Кислюк К. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. *Філософська думка*. 2008. № 4. С. 150–153.
152. Bhat, R. A., Kandasamy, L. (2023). Concepts and Contexts: The Interplay of Philosophy and History in Understanding Human Society. *East Asian Journal of Multidisciplinary Research*, 2.6, 2581–2590.
153. Benjamin, W. (2020). Theses on the Philosophy of History. In S. Bronner & D. Kellner (Ed.), *Critical Theory and Society*, 255–263. New York: Routledge.
154. Clement, C. (2023). *The History of Philosophy*. Avarang Books.
155. Dyroff, A., (1925). *Betrachtungen über Geschichte*. Köln. 144 s.
156. Flint, R. (2023). *The Philosophy of History in Europe*. BoD–Books on Demand.
157. Gangadean, S., Santora, A. (2022). *History of Philosophy: A Critical Analysis of Unresolved Disputes*. Public Philosophy Press.
158. Munslow, A. (2022). *The Aesthetics of History*. Routledge. 204 p.
159. Narejo, U. (2024). *History of Philosophy*. After Midnight Publishing.
160. Walsh, W. (2023). *Philosophy of History. An Introduction*. Legare Street Press.

Інтернет-ресурси

1. Августин Аврелій, блаженний. Про град Божий. URL: <https://blagovist.info/dukhovna-literatura/bl-avhustyn/pro-hrad-bozhyu>
2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>
3. Арон Р. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності. Нове видання переглянуте та анотоване С. Мезюр; Пер. з фр., післям. та прим. О. Йосипенко та С. Йосипенка. Київ, 2005. 580 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Aron_Raymond/Vstup_do_filosofii_i_storii.pdf
4. Боярська О. А., Поплавський О. О. Цивілізаційна парадигма С. Хантингтона та сучасна «лінія розлому» України. *Політологічний вісник*. 2015. Вип. 79. С. 301–311. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Poplavskyi_Oleh/Tsyvilizatsiina_paradyhma_S_Khantynhtona_ta_suchasna_linii_rozlomu_Ukrainy.pdf
5. Витанович І. Уваги до методології та історіософії М. Грушевського. *Український історик*. 1966. №1-2. С. 32–52. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2644/file.pdf>
6. Гантінгтон С. Новий світовий порядок у XXI столітті (Виступ Семюела Гантінгтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень (Україна) 18 жовтня 1999 року). URL: <https://www.ji.lviv.ua/n16texts/ganting.htm>
7. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hegel_Georg/Osnovy_filosofii_prava_abo_Pryrodne_pravo_i_derzhavoznavstvo/
8. Гоббс Т. Левіафан / Пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової, Є. Мірошниченка та Т. Олійник. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Thomas_Hobbes/Leviafan_abo_Sut_budova_i_povnovazhennia_derzhavy_tserkovnoi_ta_svitskoi.pdf
9. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: Підручник. Харків: Право, 2012. 312 с. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/218519/mod_resource/content/1/філософія%20підручник%20данильян.pdf
10. Довженко О. Щоденник. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=872>
11. Доній Н. Є. Філософія справедливої війни в політико-правовій доктрині Гуго Гроція. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/299/8329/17391-1?inline=1>
12. Донцов Д. Націоналізм. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16829>
13. Жиленко І. Святий Серапіон Печерський – маловідомий український письменник XIII ст. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/serap.htm>

14. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів: ЛОН МІО, 1996. 238 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Vstup_do_metodolohii_istorii.pdf
15. Іван (Максимович). Алфавіт. Театрон. Епіграми. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus152.htm>
16. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>
17. Історія Русів / Пер. І. Драча. URL: <http://litopys.org.ua/istrus/rusiv.htm>
18. Ковтун Н. Філософія історії. Посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія. Житомир, 2023. 132 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi82/0062231.pdf>
19. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 615 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Collingwood_Robin/Ideia_istorii.pdf
20. Костомаров М. Книги биття українського народу. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1051>
21. Кравченко А., Гусева Н., Кизименко І. Філософія історії: тлумачення минулого та передбачення майбутнього. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2025. № 17(1). С. 38–45. URL: <https://doi.org/10.15421/352506>
22. Крالیук П. М. Історія філософії України: підручник. Київ: КНТ, 2015. 652 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kraliuk_Petro/Istoriia_filosofii_Ukrainy.pdf
23. Куліш П. О. Граматка. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/Kulish/Hramatka/>
24. Липинський В. К. Листи до Братів-Хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму [1926 р.]. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Lypynskiy_Viacheslav/Lysty_do_Brativ-Khliborobiv_pro_ideiu_i_organizatsiiu_ukrainskoho_monarkhizmu.pdf
25. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ: Т-во «Знання» України, 1992, 192 с. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>
26. Літопис Самійла Величка (Уривки). URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_33.htm
27. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с. URL: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm>
28. Малиновський М. О. Українська історіософія: стан і перспективи вивчення. URL: https://ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/nauk_vid/rio_old_2017/vh/v44/04.pdf
29. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Marx_Karl/Ekonomichno-filosofski_rukopysy_1844_roku_zb.pdf

30. Патерик Києво-Печерський / Упорядкування, адаптація українською мовою І. Жиленко. Київ: КМ Academia, 2001. 348 с. URL: <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm>
31. Петрушенко В. Л. Філософія: Підручник. Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. 504 с. URL: https://magnolia.lviv.ua/wp-content/uploads/2024/10/FilosofiaPetrushenko-V.L._zmist.pdf
32. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Дзвинка Коваль. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>
33. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar.htm>
34. Повчання Володимира Мономаха. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>
35. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / пер. О. Буценко. Київ: Основи, 1994. 495 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popper_Karl/Vidkryte_suspilstvo_ta_ioho_vorohy_Tom_2.pdf
36. Поппер К. Злиденність історизму / Пер. з англ. В. С. Лісового. Київ: Абрис, 1994. 192 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popper_Karl/Zlydennist_istorytsyzmu_vyd_1994.pdf
37. Слово о плъку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви, Київ, 1967. 524 с. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl.htm>
38. Стельмах С. П. Методологія історії, методологія історичної науки [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Metodologiya_istorii
39. Українська історіософія (XIX – XX ст.): антологія: у 2 частинах / упор. В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2011. Ч. 1. 250 с. URL: https://www.academia.edu/4108203/Українська_історіософія_XIX_XX_ст_Антологія_у_2_частинах_Ч_1
40. Українська історіософія (XIX – XX ст.): антологія: у 2 частинах / упор. В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2011. Ч. 2. 271 с. URL: <https://www.academia.edu/4108209>
41. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. Харків: Фоліо, 2017. 621 с. URL: <https://www.kpkitp.kiev.ua/wp-content/uploads/2025/02/Філософія-підручник-Губерський-Л.В.1.pdf>
42. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука та ін. Київ: Абрис, 2002. 750 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf
43. Фіхте Й. Г. Промови до німецької нації (Фрагмент 1) / Пер. Галина Кімак. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Fichte_Johann/Pro-movy_do_nimetskoj_natsii_fr1/

44. Фіхте Й. Г. Промови до німецької нації (Фрагмент 2). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Fichte_Johann/Promovy_do_nimetskoj_natsii_fr2/
45. Франко І. Що таке поступ? URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Franko/Scho_take_postup7/
46. Царенок А. В., Панченко В. І. Естетика історії як галузь наукових досліджень. *Сторінки історії*. 2025. № 60. С. 383–405. URL: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.60.2025.338340>
47. Царенок А. В. Поміркований раціоналізм та дослідження історії. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журнал*. Київ; Полтава, 2023. Випуск 47. С. 39–50. URL: <https://philosobr.pnpu.edu.ua/article/view/282545/279254>
48. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev.htm>
49. Шпенглер О. Падіння Заходу (фрагменти) / Пер. В. Рубана. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Oswald_Spengler/Padinnia_Zakhody_frahmenty.pdf?
50. Ясперс К. До питання німецької провини (уривки) / пер. Р. Свято. URL: <https://uamoderna.com/images/archiv/28-2020/UM28Jaspers.pdf>
51. Ясперс К. Осьова епоха (фрагмент) / пер. Т. Возняка. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Jaspers_Karl/Osiova_epokha_frahment/
52. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. Київ: Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>
53. Rösen, J. (2013) *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*. Köln: Böhlau. URL: <https://ru.scribd.com/document/446387468/Rusen-2013-Historik-Theorie-der-Geschichtswissenschaft-pdf#>

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

ЦАРЕНОК Андрій Вікторович

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Технічний редактор	<i>О. Клімова</i>
Комп'ютерна верстка та макетування	<i>О. Клімова</i>
Комп'ютерний набір	<i>А. Царенок</i>

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія KB № 23743-13583 ПР від 06.02.2019 р.*

Підписано до друку 03.04.2026 р. Формат 60x84 1/16.
Ум. друк. арк. 5,35. Обл.-вид. арк. 4,27. Зам. № 006.
Редакційно-видавничий відділ НУЧК імені Т. Г. Шевченка,
14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53,
тел. 941-102
nuchk.tipograf@gmail.com

